

नीलसं हि शब्दवासां नामरसविधानतः ।
 ओऽमृतयनवानृष्यः श्रीजीवो विजयतामसौ ॥

येनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य महेश्वरात् ।
 कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनेये नमः ॥

वाच्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
 पाणिनिं भूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

वर्णः/मकारम्
 स्वराः (स्वर्यं राजन्ते इति स्वराः)
 अयोगवाहाः
 व्यञ्जनानि
 अन्तर्गतं भवति
 व्यञ्जनम्

स्वराः (22) एकमात्रः
 एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
 त्रिमात्रश्च प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥
 ह्रस्वः लघु, संयोगे गुरु, दीर्घः च

ह्रस्वाः	दीर्घाः	प्लुताः
अ	आ	आइ
इ	ई	ईइ
उ	ऊ	उउ
ऋ	ॠ	ॠइ
ॡ	ॢ	ॢइ
	ए	एइ
	ऐ	ऐइ
	ओ	ओइ
	औ	औइ

Classification of sound

स्थानानि (Points of articulation)
 1. कण्ठः
 2. तालु
 3. मूर्धा
 4. कंठा
 5. ओष्ठौ
 6. नासिका
 7. कण्ठ-तालु
 8. कण्ठोष्ठम्
 9. दन्त्योष्ठम्

प्रयत्नाः (Efforts of pronunciation)
 अभ्यन्तरं बाह्यं
 1. स्पृष्टम् (contacted)
 2. इवत्-स्पृष्टम् (slightly conta)
 3. इषद्-विवृतम् (slightly open)
 4. विवृतम् (open)
 5. संवृतम् (tight)

व्यञ्जनं स्वरः
 व्यञ्जनं
 अधोषः (no vibraction) श्वासः
 घोषः (vibraction) नादः
 अल्पप्रणाः (less air) विचारः
 महाप्रणाः (more air) संवारः (mouth open)

अयोगवाहाः (१)
 ① अनुस्वारः (ं) अं अः इत्यचः
 ② विसर्गः (ः) पश्चिमाध्यात्मिकः
 ③ जिह्वामूलीयः क, ख, ग, घ, ङ
 ④ उपध्मानीयः प, फ, ब, भ, म
 क, ख, ग, घ, ङ, प, फ, ब, भ, म
 जिह्वामूलीयः
 उपध्मानीयः

वर्गीय व्यञ्जनानि (33)
 वर्गीय व्यञ्जनानि - क ख ग घ ङ [क-वर्ग (कु)]
 च छ ज झ ञ [च-वर्ग (कु)]
 ट ठ ड ढ ण [ट-वर्ग (कु)]
 त थ द ध न [त-वर्ग (कु)]
 प फ ब भ म [प-वर्ग (कु)]

अवर्गीय व्यञ्जनानि - य र ल व
 श ष ष ॠ

Accent
 1. उदात्तः अ
 2. अनुदात्तः आ
 3. स्वरितः इ

X Nasalized
 1. अनुनासिकः
 2. अनुनासिकः

उच्चारण स्थानानि-

1. अकुह विमर्जनीयानां कषः
2. इचुयशानां तालु
3. खदुवषाणां भूधा
4. लृनुलसानां वन्ताः बहुवचन
5. उपध्मातीयानाम् औष्ठी वि वचन
6. अमङ्गानां नासिक

एवैतोः कष तालु
ओवैतोः कषौष्ठम् कष + ओष्ठम्
वकारस्य ~~कषौष्ठम्~~ दन्तौष्ठम्
दन् + ओष्ठम्

आन्तरप्रयत्नः

1. स्पृष्टम् (fully contacted)
क, च, ट, त, प वर्ग (स्पर्शाः)
कोदयो भावसानाः स्पर्शाः
2. ईषत्-स्पृष्टम् (slightly contacted)
य, र, ल, व (अन्तस्थाः/semi-vowels)

यणोऽन्तस्थाः

1. ईषत्-विवृतम् (slightly open)
क्ष, घ, ङ, ढ (अस्माणाः/sibilants)

शल अस्माणाः

विवृतम् (fully open)

- क, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ
ओ, औ विवृतं स्वरानाम्

अवृतम् (tight)

ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे
संवृतम्

बाह्य प्रयत्नः

4. अधोषः/धोषः (अञ्जन)

1. अधोष (no vibration) /
श्वास / विवार (mouth open) /
कर्कश / अर् / आदव

क, ख, च, छ, ट, ठ, त, थ, प, फ

क्ष, ष, स
अरो विवाराः श्वास। अधोषाश्च
2. धोष (vibration) /

ताद / संवार (mouth slightly close)

मृदु / हृद / गोपाल

क, ग, घ, ङ, ज, झ, ञ, ड, ढ, ण

द, ध, न, ब, भ, म, य, र, ल, व

हृशः संवारा ताद घोषाश्च

8. अल्प प्राणाः/महा प्राणाः (अञ्जन)

1. अल्प प्राणाः less air from stomach

क ग घ
च ज ङ
ट ठ ण
त द न
प ब म

य र ल व

2. महा प्राणाः - more air from stomach

अ घ
छ झ
ठ ढ
थ ध
फ भ

क्ष ष स ह

वर्गानां प्रथमतृतीयपञ्चमा
थणश्चाल्पप्राणाः

वर्गानां द्वितीय चतुर्थी
शलश्च महाप्राणाः

C. Accent on vowels

1. उदात्तः - अ, इ, उ उच्चैरुदात्तः
2. अनुदात्तः - आ, ए, औ नीचैरनुदात्तः
3. स्वरितः - ई, ई, उ क्षमाहारः स्वरितः

मुखनासिकावयवोऽनुनासिकः

मुखसहितनासिकयोः उच्चारणः वर्णः 5

18 varieties of अनुनासिकसंज्ञः

	अनुनासिकः			अनुनासिकः		
	ह्रस्वः	दीर्घः	लुप्तः	ह्रस्वः	दीर्घः	लुप्तः
उदात्तः	अ	आ	आइ	अँ	आँ	आँइ
अनुदात्तः	अु	आु	आइ	अँ	आँ	आँइ
स्वरितः	अं	आं	आँइ	अं	आं	आँइ

• अवर्णः - मुख्याः प्रयत्नं सर्वगम्
sounds are considered अवर्णः
each other when their उच्चारण स्थान
& आन्तरप्रयत्न are same

sec 19.7 of vol. 2

ऋ & ॠ → अवर्ण
कु, चु, ऊ, तु, पु

• विवर्ण उच्चारण

शमः इ

शमाः ए

हरिः इ

मुधीः इ

गुरुः इ

वधूः इ

हरेः इ

गुणैः इ

गुरोः इ

धीः इ

For proper pronunciation ②

1. मीधा वैठना
2. अक्षरों का उच्चारण शब्दों का नहीं
3. हलन्त का विचार
4. अल्पप्राण, महाप्राण
5. गतिमिता अधिको ध्वनि
6. बलाघात का विचार

• Common mistakes

• ऐ as ए मैरव

• ओ as ओ गौरव

short ओ

लोक मोई लोथे अनेक लोथे

• फ not as in फारिश्वा, father

• ममता, समता

• सु के पहले इ नहीं लगता

मेरेयी → मेरेई

कोरव → कोरो

पाइव → पाइो

मित्र = मित्र + र

ज = ज + अ + अ

= ज + गु + अ + अ

जोः कुः

रा = रा + अ + अ + अ

भक्त → भक्त त

उच्चारण स्थानानि.

1. अकुट निर्मर्जनीयानां कषः
2. इच्छुयशानां तालु
3. ऋद्विषाणां मूर्धा
4. लृत्तुलसानां क्ताः बहुवचन
5. उपपद्यमानां यानाम् औष्ठी वि वचन
6. अमङ्गलानां नासिका

एवैतोः कष तालु
ओवैतोः कषौष्ठम् कष + ओष्ठम्
वकारस्य ~~कषौष्ठम्~~ दन्तौष्ठम्
ईन् + ओष्ठम्

आन्तरप्रयत्नाः

1. स्पृष्टम् (fully contacted)
क, च, ट, त, प वर्ग (स्पर्शाः)
कादयो वावसानाः स्पर्शाः
2. ईषत्-स्पृष्टम् (slightly contacted)
क, च, ट, त, प (अन्तस्थाः/semi-vowels)

यणोऽन्तस्थाः

3. ईषत्-विवृतम् (slightly open)
क, च, ट, त, प (अक्ष्माणः/sibilants)

शल अक्ष्माणः

- विवृतम् (fully open)
क, च, ट, त, प (अक्ष्माणः/sibilants)

क, च, ट, त, प (अक्ष्माणः/sibilants)
ओ, औ विवृतं स्वरानाम्

संवृतम् (tight)

क, च, ट, त, प (अक्ष्माणः/sibilants)
ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्

बाह्य प्रयत्नाः

1. अधोषः/धोषः (अञ्जन)

1. अधोष (no vibration) /
श्वास / विवार (mouth open) /
कर्करा / अर् / यादव
क, ख, च, छ, ट, ठ, त, थ, प, फ

श, ष, स
अरो विवारः श्वास। अधोषाश्च
2. धोष (Vibration) /

नाद / संवार (mouth slightly close)
मृदु / ह्रस्व / गोपाल

क, ग, घ, ङ, ज, झ, ञ, ड, ढ, ण,
द, ध, न, त, थ, म, य, र, ल, व,

ह्रस्वः संवारा नाद। धोषाश्च

3. अल्प प्राणाः/महा प्राणाः (व्यञ्जन)

1. अल्प प्राणाः less air from stomach

क, ग, घ,
च, ज, झ,
ट, ड, ण,
त, द, त,
प, ब, म

अ, इ, ए, व

2. महा प्राणाः - more air from stomach

अ, इ, ए,
उ, ऋ, ए,
ऊ, ऋ, ए,
अ, इ, ए,
क, ख, ग, घ, ङ,
च, छ, ज, झ, ञ,
ट, ठ, ड, ढ, ण,
त, थ, द, ध, न, त, थ,
प, फ, ब, भ, म

श, ष, स, ह

C. Accent on vowels

1. उदात्तः - अ, इ, उ उच्चैरुदात्तः
2. अनुदात्तः - अ, इ, उ नीचैरनुदात्तः
3. स्वरितः - अ, इ, उ समाहारः स्वरितः

मुखनासिकावयवोऽनुनासिकः

मुखसहितनासिकयोः चार्थमात्रः वर्णः 5

18 varieties of अनुनासिक संज्ञाः

	अनुनासिकः			अनुनासिकः		
	ह्रस्वः	दीर्घः	लुप्तः	ह्रस्वः	दीर्घः	लुप्तः
उदात्तः	अ	आ	आइ	अँ	आँ	आँइ
अनुदात्तः	अं	आं	आइं	अँ	आँ	आँइ
स्वरितः	अं	आं	आइं	अँ	आँ	आँइ

- शवर्णः - पुण्याः स्य प्रयत्नं शवर्णम्
sounds are considered शवर्णं
each other when their उच्चारण स्थान
of आन्तरप्रयत्न are same

sec 18.7 of vol. 2

क, ख, ल → शवर्ण
क, ख, ल, तु, पु

विशर्ज उच्चारण

शमः ह
शमाः ह
हरिः ह
मुधीः ह
गुरुः ह
वधूः ह
हरेः ह
गुणैः ह
गुरोः ह
धीः ह

For proper pronunciation ②

1. सीधा बैठना
2. अक्षरों का उच्चारण शब्दों का नहीं
3. हलन्त का विचार
4. अल्पप्राण, महाप्राण
5. गतिमित्र अधिको ध्वनि
6. बलाघात का विचार

Common mistakes

- ऐ as ए मैत्र
- औ as ओ गौरव
- श as ओ शोभ
- कोई कोई लोभे अनेक जीव
- फ not as in फारिशी, rather
- ममता, समता
- स के पहले इ नहीं लगाता
- मैत्री → मैत्रेई
- कोरव → कोरो
- पाण्डव → पाण्डो
- मित्र = मित्र + र
- त = त्र + अ + अ + अ
- = त्र + अ + अ + अ + अ
- जोः कुः कुम्
- त = त्र + अ + अ + अ + अ
- भक्त → भक्त त

③

अ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ } ईश्वर
ए ऐ ओ औ

अर्थ - विष्णुजन - व्यंजन (हल)

(11) पिचक वर्ग का वर्ग, च वर्ग, ट वर्ग, त वर्ग, प वर्ग.

⑩ हरिकमलानि कथं हृतं

(11) हरिखड़ा: ख ख ठ थ द

20) हेरिगवा: ग न ड द व

21) हरिदोषः च स ढ ध भ

22) विनिर्णयः कु. अ. ण. न. म.

(23) विष्णुवासाः विष्णुतः excluding हरिवेणवः

(24) होशि मित्राणि अरल व

(25) દરિયોત્રાણિ શા વ સ દ

(26) शौर्यः श व स

(23) वैष्णवाः = विष्णुतासाः + हरि गोत्राणि

(28) गोपाला: - soft-खिन्न मृदु

29) सादितः → hard संज्ञा कठोर

30) आत्मताः = आदत्ताः - शौर्यः

(34) अंगोष्ठा व विष्णुजल = आत्मज्ञान

37) आवेश (substitution) $\rightarrow$ विरिञ्चि :

38) आवागम (insertion) → विषयः

39. लोप (deletion) → हरः

बृ० (७) विमात्रा महापुरुषः

त् ख ग घ ङ
 च छ ज झ ञ
 ट ठ ड ढ ण
 त् थ द ध न
 फ ब भ म

गणित
 विष्णु वास

५२ ल व

श व का ह

१) सैवैश्वर्यः → स्वर

दश। वतारा :

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ

उद्योग उद्योग

वामन चन्द्रिका

विधिक्रम $\rightarrow$ दीर्घ

४) विश्वरां.

ਭੁੰਨਿ ਤ ਕੁ ਘੁ ਮੁੰਦੁ ਲੁੰ ਲੁੰ ਏ ਏ ਓ ਐ

५३१।

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

અતન્ના :

अ आ इ ई उ ऊ

यत्तुः सनाः

35 3 35 7

चतुर्भुजा :

उ रु म् $\sqrt{2}$ $\overline{\sqrt{2}}$

७) पतुर्व्युहाः

एहे ओओ।

3) $\frac{\circ}{\cdot}$ $\rightarrow$ विद्युत्क्रम

④ $\frac{9}{-}$ → विष्णुचाप०

आ + आ, आ = आ
ई + ई, ई = ई
ऊ + उ, ऊ = ऊ
ऋ + ऋ, ऋ = ऋ
ॠ + ॠ, ॠ = ॠ

अवर्णदीर्घ

अ, आ + इ, ई = ए
अ, आ + उ, ऊ = ओ
अ, आ + ऋ, ॠ = अर्
अ, आ + ॠ, ॠ = अल

गुण

अ, आ + ए, ऐ = ऐ
अ, आ + ओ, औ = औ

दृष्टि

ई + सर्वेश्वर

यु + सर्वेश्वर

उ, ऊ + सर्वेश्वर

वृ + सर्वेश्वर

ऋ, ॠ + सर्वेश्वर

ॡ + सर्वेश्वर

ॢ, ॣ + सर्वेश्वर

। + सर्वेश्वर

ए + सर्वेश्वर

अय + सर्वेश्वर

ऐ + सर्वेश्वर

आय + सर्वेश्वर

ओ + सर्वेश्वर → अव + सर्वेश्वर

औ + सर्वेश्वर → आव + सर्वेश्वर

यण

इक → यण

इ उ ऋ ॠ → य व र ल

अथाथवत्

Special rules

56) end of विष्णुपद (ए, ओ) + अ-शस्त्र
→ अ-शस्त्र × हरे [स्वरूप]

eg वने + अहम् → वनेऽहम्

57) If य् of अय् &

व् of अव्

are @ the end of विष्णुपद

य् of अय् & व् of अव् are optional deleted

when य् or व् is deleted they do not undergo further संधि eg. उहलः

सर्वे + एव

सर्वे + एव + ए + ऐ + व + अ

अय् अ

now य् of अय् is deleted & अ does not undergo further संधि

सर्वे एव

58) ओ of संबोधन &

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ + सर्वेश्वर

→ no संधि

eg अ अतल, उ अच्युत
no संधि

60) ई, ऊ, ए of द्विवचन + सर्वेश्वर

→ no संधि

eg हरी + अत्र → no संधि

गणित are an exception to this rule.

अ + ः + अ
↓
अ + उ + अ
ओ + अ
ओऽ

eg. दासः + अहम्
अ + ः + अ
दासोऽहम्

• सर्वेश्वर + ः + क/ख
↓
विष्णुसर्गः (२) sound from the root of tongue

अ + ः + (सर्वेश्वर other than अ)
↓
हर एग. अर्जुनः + उवाच
अर्जुन उवाच

(3) सर्वेश्वर + ः + य/रु
↓
श एग. रामः + य
रामश्च

अ + ः + गोपाल
↓
अ + उ
ओ + गोपाल
eg. नमः + नमः
अ + ः + न
ओ + न
नमो नमः

सर्वेश्वर + ः + इ/रु
↓
ष एग. रामः + टीकते
राम टीकते
सर्वेश्वर + ः + त/थ
↓
स् एग. नमः + ते
नमस्ते

आ + ः + सर्वेश्वर / गोपाल
↓
हर एग. जनाः + आगच्छन्ति
आ + (३) + आ
↓ x हर
जना आगच्छन्ति

• सर्वेश्वर + ः + प/फ
↓
उपध्मानीय (२) sound from blow of rounded lips
• सर्वेश्वर + ः + श/ष/स्
श/ष/स्

इव + ः + सर्वेश्वर / गोपाल
↓
रु एग. हरेः + नामि
हरे + ः + न
↓ रु
हरे नामि
विष्णुसर्ग (विष्णुसर्ग) शः
eg. प्रातर, अत्र, अन्तर, अत्र
प्रातः + अत्र
अ + ः + अ
↓ रु
प्रातरात्र

Special rules
(81) ओ, अगो, अघो + ः + सर्वेश्वर / गोपाल
↓
हर no further सांघी
eg. ओः + अनन्त → ओ अनन्त
no further सांघी
→ ओ, अगो, अघो + ः + सर्वेश्वर
↓
थ no further सांघी
eg. ओः + अनन्त
↓
थ अनन्त

अ + ः + (सर्वेश्वर other than अ, विष्णुसर्ग)
↓
हर
अ + एव → अ एव
एषः + पुरुष → एष पुरुष
अ + ः + अ
↓
अ + उ
ओ + (अ)
↓
x
eg. अ + अमोलः
ओऽमोलः

(85) ः if अहन् → २ if words other than
राप्ति, सप, अथान्त को।
eg. अहः + अहः → अहः सर्वेश्वर, गोपाल
(86) रु deleted when २ follows & वृद्धि वसन्त → शिबिप

माहिद्वर मूत्राणि -

स्वर	वर्णानुसार Simple vowels	अ इ उ ऋ ॠ ऌ ॡ
	द्वि-स्वर Diphthongs	ए ओ (इ) ऐ औ (य)
अनुनासिक	ह्रस्व + Semivowel अनुनासिक	ह य व र ऌ ॡ
मृ	5 th class अनुनासिक	अ म इ ण न (म)
ज	4 th class हरिचोष	झ भ ञ ध ढ धा (ष)
न	3 rd हरिगुण	ज ण ग ड ढ (वा)
क	2 nd हरिअवग	ख फ छ ठ थ
ग	1 st हरिकमल	च ट त व क प य
र	Sibilants अवगणः	श ष स (र) ह (ल)

ऐच् - ऐ औ

* अर् - 1st, 2nd class } कठोर
श ष स

चर् - च ट त क प ; श ष स

जर् - ज ण ग ड ढ

झल - 1st, 2nd, 3rd, 4th class

श ष स ह

झर् - 3rd, 4th class

यर् - य व र ल

* हर् - 3rd, 4th, 5th } मृदु
ह य व र ल

झष् - ध ण ढ धा ञ → 4th class

हल् - व्यञ्जन

अल् - all letters

अर् - मृदु + स्वर = हर् + अर्

अत् - अर् + अर् → हर् + अर्

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

अत् - अर् + अर् → दीर्घ आ

• Last व्यञ्जन of each सूत्र is इत्

• प्रत्यहार - group of letters starting from the first letter of the प्रत्यहार and ending with but not including the final इत् letter

eg. प्रत्यहार (संक्षेप)

* अर् - अ इ उ ऋ ॠ ए ओ ऐ औ - स्वर

अर् - अ इ उ ऋ ॠ - Simple vowel

अर् - अ इ उ

अर् - अ इ उ ऋ ॠ ए ओ ऐ औ

ह य व र ल

अर् - स्वर, य र ल व ह

इर् - इ उ ऋ ॠ

इर् - इ उ ऋ ॠ ए ओ ऐ औ

इर् - इ उ ऋ ॠ ए ओ ऐ औ

एर् - ए ओ

एर् - ए ओ ऐ औ

एर् - ए ओ ऐ औ

अर् - अ ए ओ अर् अल्

वृद्धि - आ ऐ औ आर् आल्

द्वर् - च ट ठ ; ट ठ ; त थ

अर् - अ इ उ ऋ ॠ ए ओ ऐ औ → स्वर

य र ल व ह ङ ञ न म

अन्तःस्थ अनुनासिक

यर् - all व्यञ्जन except ह

अवसान - absence of letter/syll stop

यर् - 1st, 2nd, 3rd, 4th, 5th

य र ल व

सर् - 1st, 2nd, 3rd, 4th class

इत् संवा (अनुबन्ध)

- 1.3.2 उपदेशोऽनुनासिक इत्
- 1.3.3 हलन्त्यम्
- 1.3.4 न विभक्तौ तुस्माः
- 1.3.5 आविशिष्टवः
- 1.3.6 षः प्रत्ययस्य
- 1.3.7 चुट्
- 1.3.8 लशक्वतद्धिते
- 1.3.9 तस्य लोपः

→ उपदेशः धातु, सूत्र, प्रत्यय, आगम, आदेश

धातुसूत्रगणोणादिवाच्य लिङ्गाद्भुक्सासनम्

आगम प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः

→ परः अंतिकर्षां संहिता

वर्णानामतिशयितः अंतिकर्षः संहितासंज्ञः स्यात्

- अतिशयः स्थान -
सुहृत्पुंसकस्य - सुं, औ, जस्, अस्, औट्
- अकारान्तस्थान - बचे प्रत्यय
- विभक्ति - सुपद लिङ् प्रत्यय
- पद - सुनिर्दिष्ट पदम्
- अपद - क्षाम + इन् + अत् → क्षामन् + अत्
- अण्ड -
प्रवृत्त्य - इदृदेव विचयनं प्रवृत्त्यम्
- क्तवतवन् निष्ठा
- सम्प्रसारण - इयणः सम्प्रसारणम्
- अप्रवृत्त - अप्रवृत्त एकान्त प्रत्ययः अत् → उ
- निपात - शक्यः ३ उपसर्गाः क्रियायोगे
- विगमोऽवसानम्

- 34 धा - अलोऽन्त्यापूर्व उपधा
- अन्तिम अलो मे पूर्व मे उहतिनालो वा
- ३ पद्य - अहुपद्य
- कृष्ण - अहुपद्य
- धातु -
ध्रुवावयो - औपवेसिक
- सहायता - आतिवेसिक
- सौत्रा - अत् मे
- पूर्वोऽवसानः - नर नारायण
- उभे अवसानम्
- प्रकृति - जिमे प्रत्यय लगाया जाता है
- अहु मातिपदिक

व्यञ्जन (विष्णुजन) सन्धि

विष्णुपद + सर्वेश्वर/गोपाल
हरिगवा (अजकुर्व)
जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

विष्णुपद + हरिगवा (अजकुर्व)
हरिगवा (अजकुर्व)
जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

विष्णुपद + हरिगवा (अजकुर्व)
हरिगवा (अजकुर्व)
जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

जगत् + नाथः
जगद् + नाथः
→ जगदनाथः

विष्णुपद

न + य, ख → न + य + ख, द
न + द, ख → न + द + ख, द
न + त, ख → न + त + ख, द

जगवान् + यजति → जगवायजति
अजिवात् + य → अजिताय

न + ल → न + ल + ल

जगवान् + लीलावते → जगवालीलायते

न + ज, स, म, श → न + ज, स, म, श

जगवान् + जयति → जगवाजयति

न + श → न + श + श

जगवान् + शूर → जगवाज्जूर

न + विष्णुजन → न + विष्णुजन

जगवान् + स्मरति → जगवास्मरति

न + विष्णुजा → न + विष्णुजा

जगवान् + कीर्तयति → जगवाकीर्तयति

न + कीर्तन → न + कीर्तन

जगवान् + अस्ति → जगवाअस्ति

न + अस्ति → न + अस्ति

जगवान् + यजति → जगवायजति

न + यजति → न + यजति

जगवान् + अस्ति → जगवाअस्ति

न + अस्ति → न + अस्ति

जगवान् + यजति → जगवायजति

न + यजति → न + यजति

Ex. 1. $\sin^{-1} \frac{1}{\sqrt{2}} = \sin^{-1} \frac{1}{\sqrt{2}} = \frac{\pi}{4}$

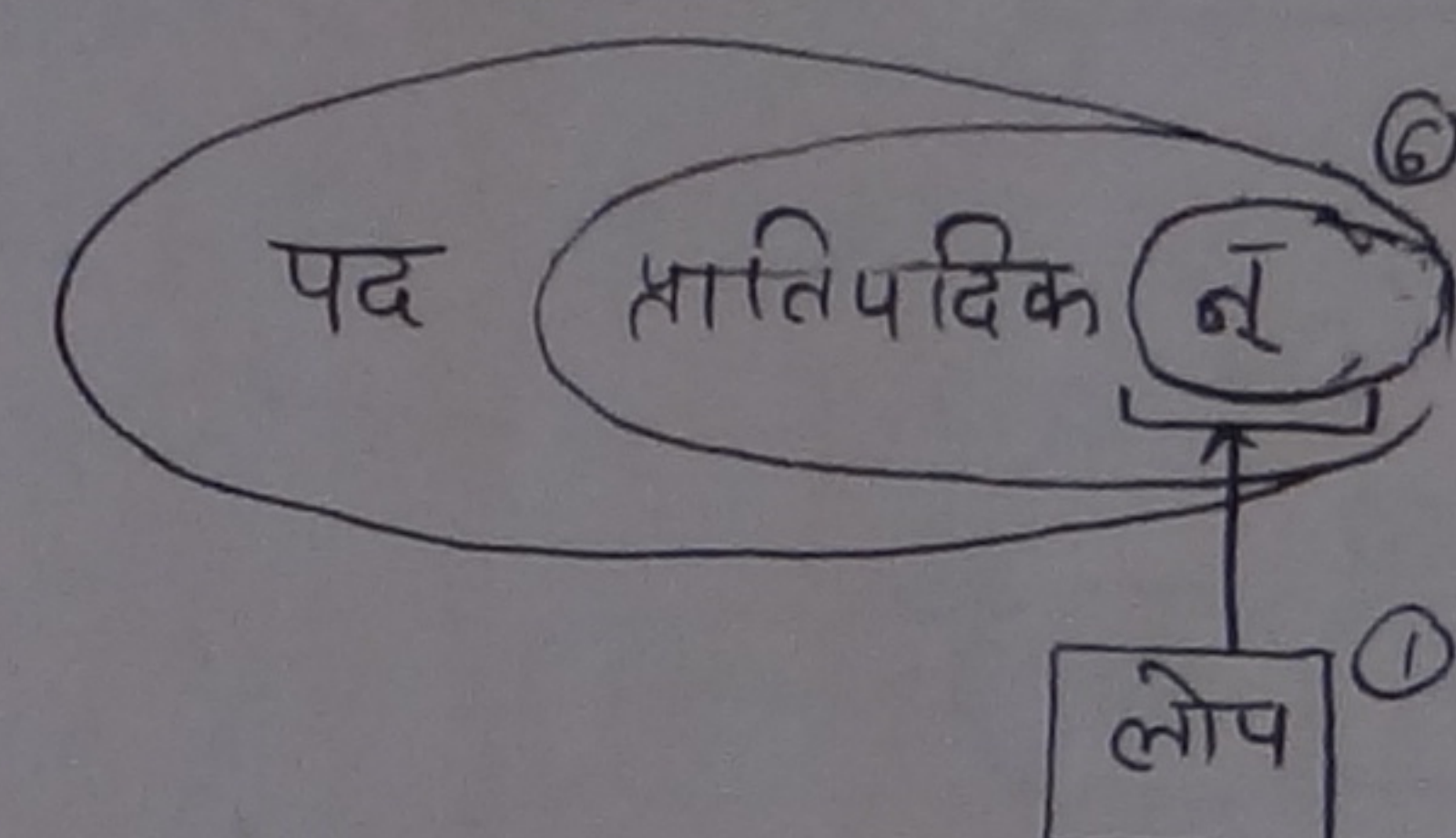
हल् साधि rules are given in the last 3 quarter of Ch.8 of पाणिनि अष्टाध्यायी (त्रिपादी)

पूर्वत्रासिद्धम् - once a सूत्र in the त्रिपादी is applied, only the सूत्र which numerically follow will be applicable.

1. न लोपः

न लोपः प्रातिपदिके अन्तस्य पदस्य

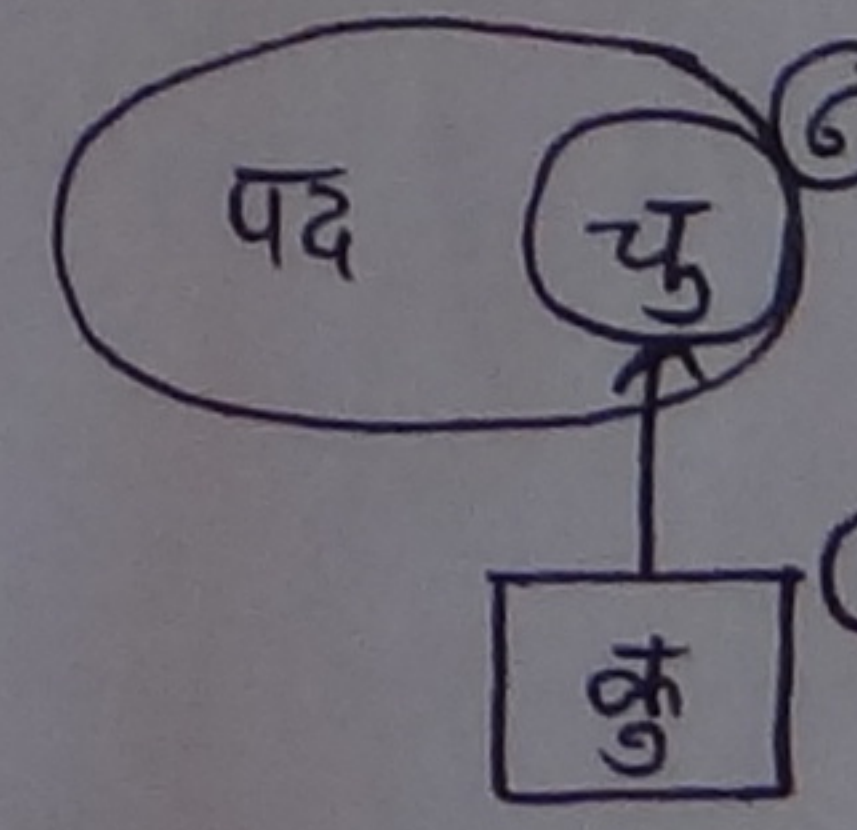
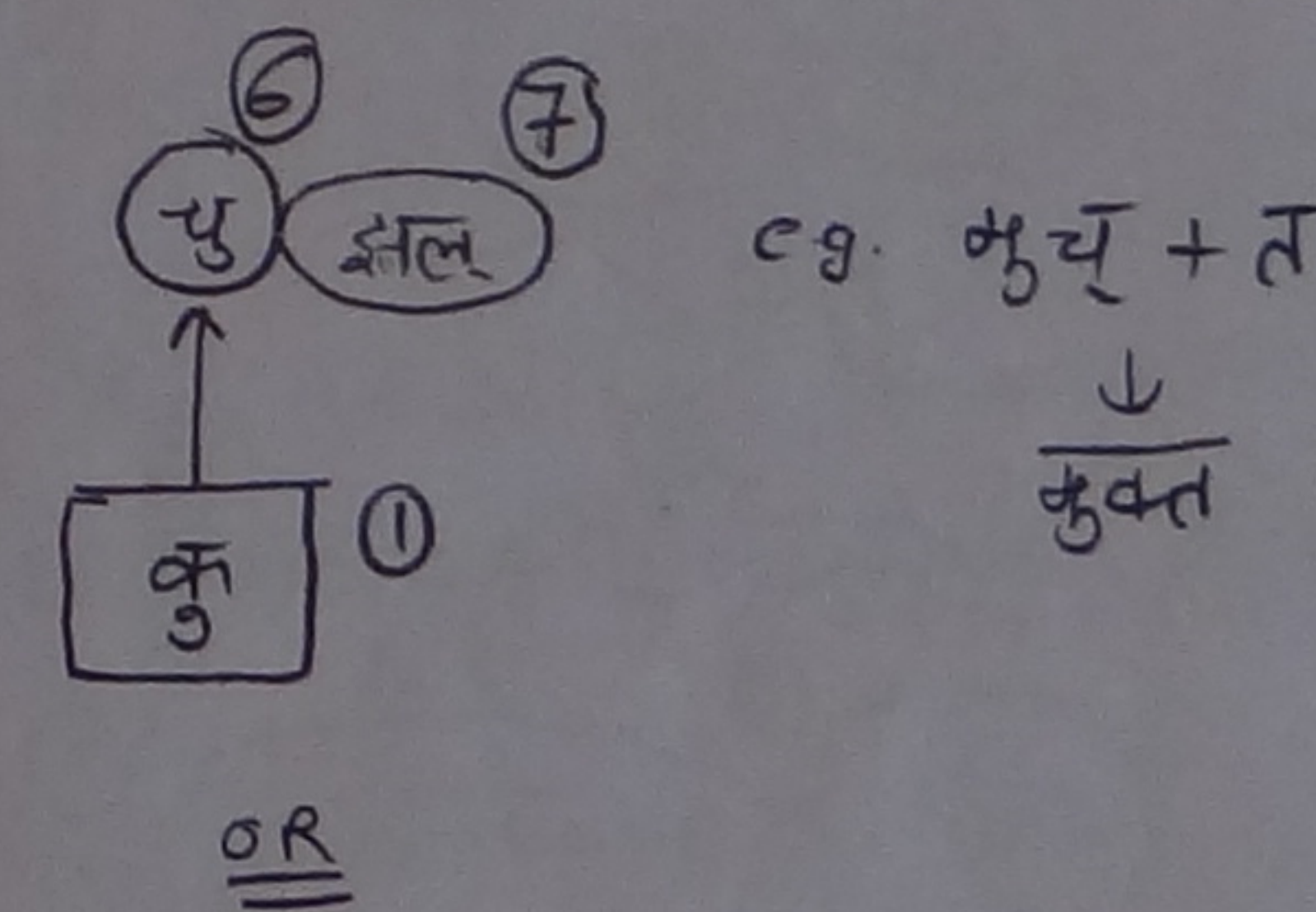
न @ the end of प्रातिपदिके पद is elided.

अस्मिन् + भ्याम् → अस्मिभ्याम्

2. कुत्वम्

योः कुः । इति पदस्य अन्ते च

वाच्य → वाक्

किम् करोति किं करोति

नामान् + सि नामां सि

नः अपदान्तस्य मः

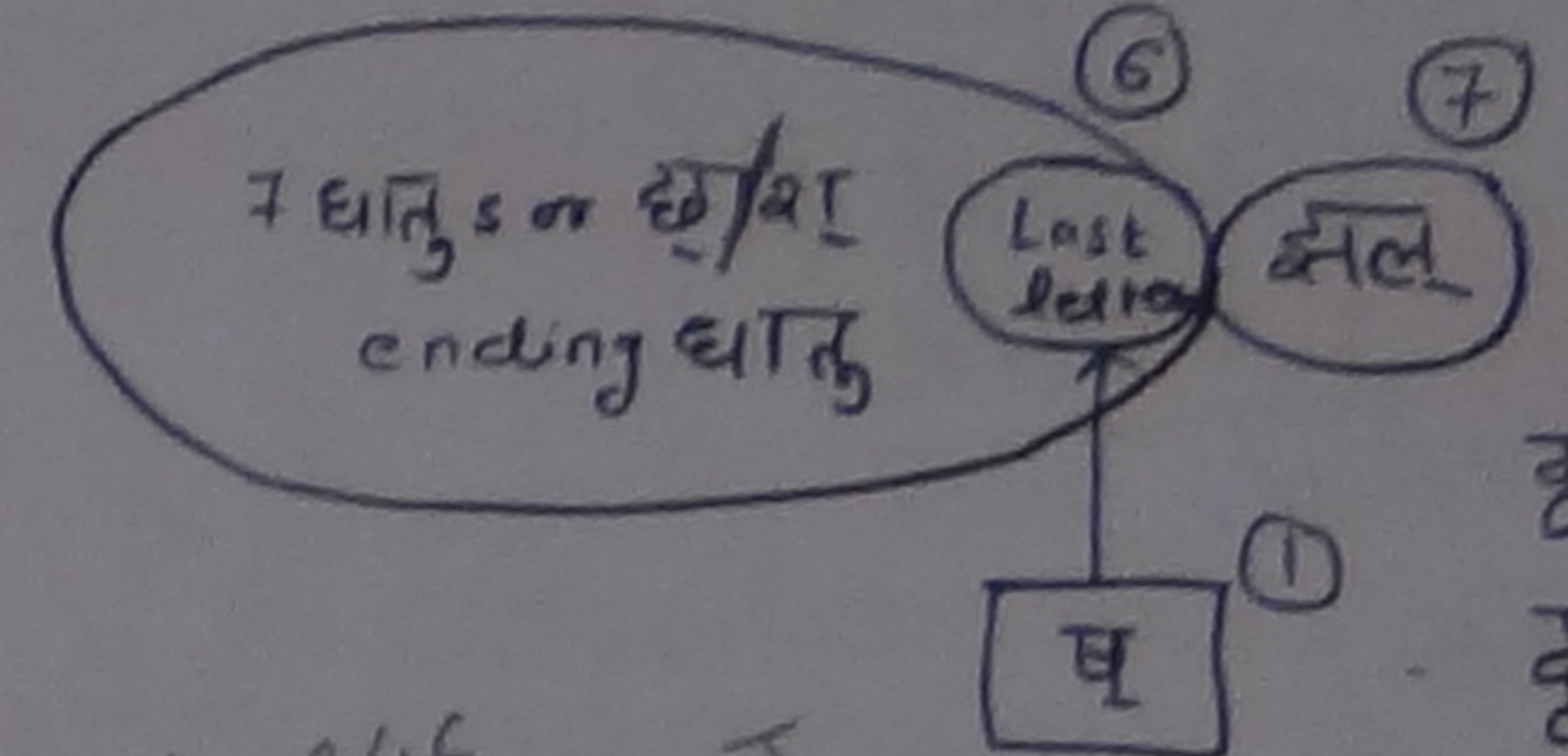
अनुस्वारः इति

3. धत्वम् (टुट्या)

त्रयस्य मृदुमृज यज रज भ्राज च्छ वां

षः । इति पदस्य अन्ते च

प्रथमादीनां धातुस्य

Reg 246

* इति includes है

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

वृष + त्वा

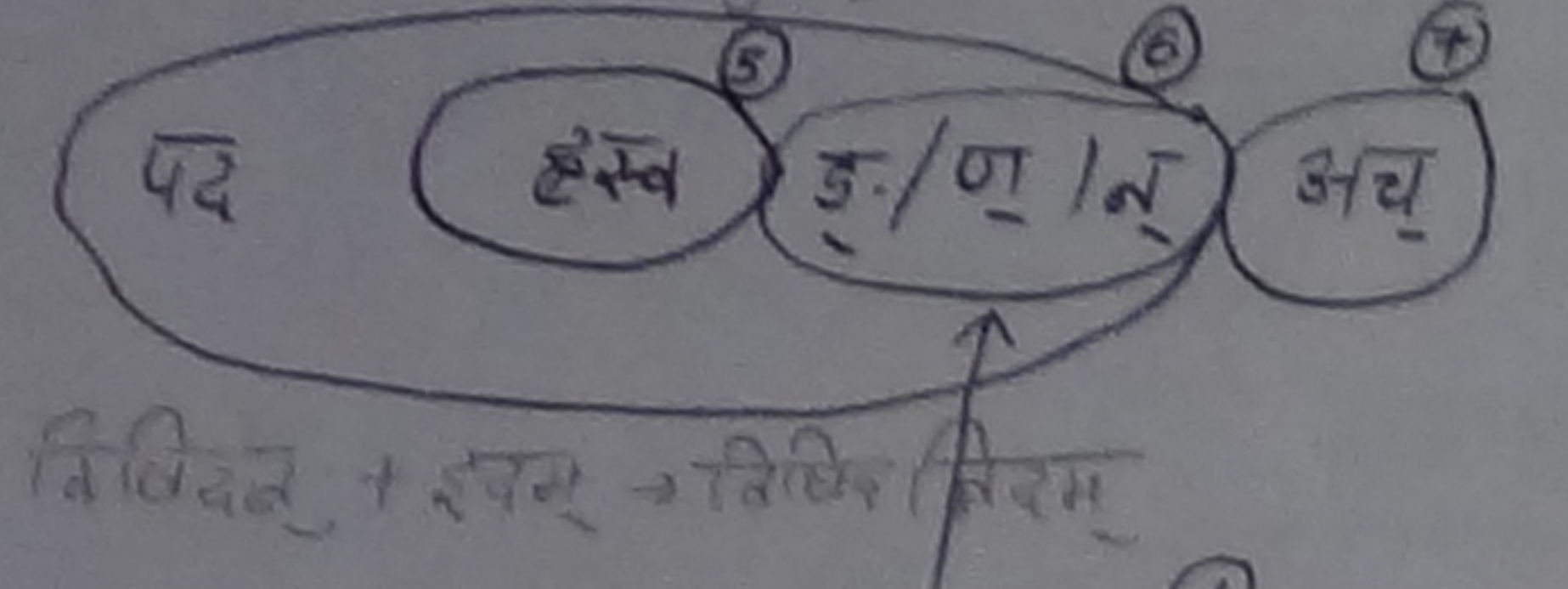
वृष + त्वा

वि + छेदः → विच्छेदः

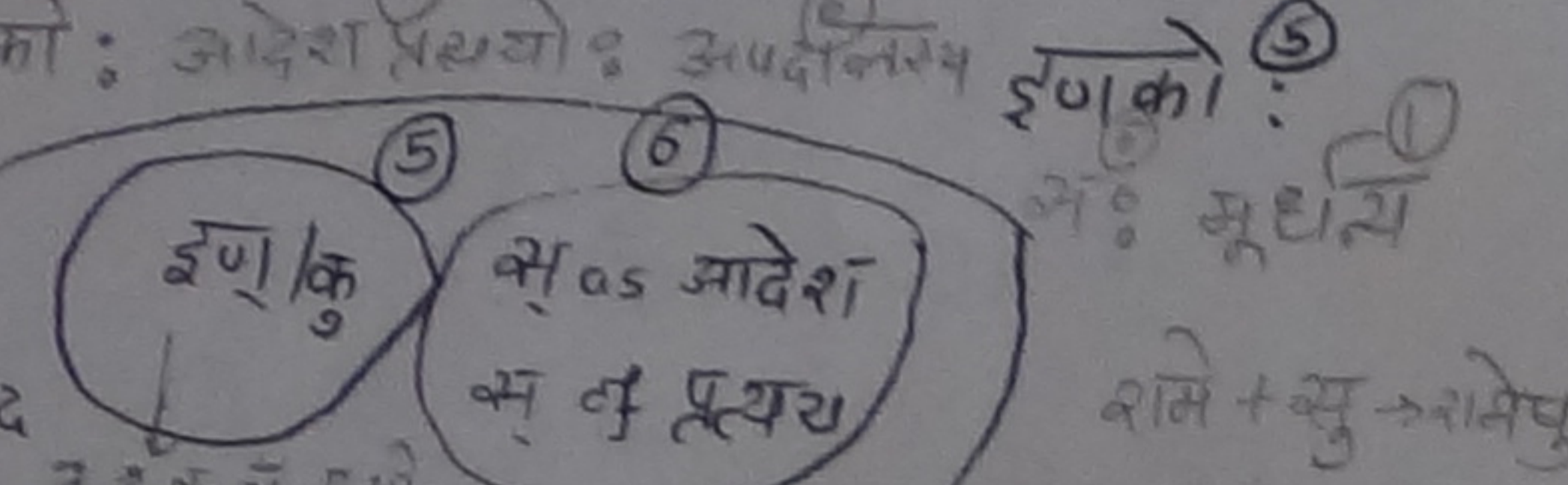

८. इ. कुट आगमः ह्रस्वात् अमः इ. मु. आगमः
 इ. मः ह्रस्वात् अमि इ. मु. नित्यम् च / अस्म्य
 कुर्वन् + अपि → कुर्वन् अपि

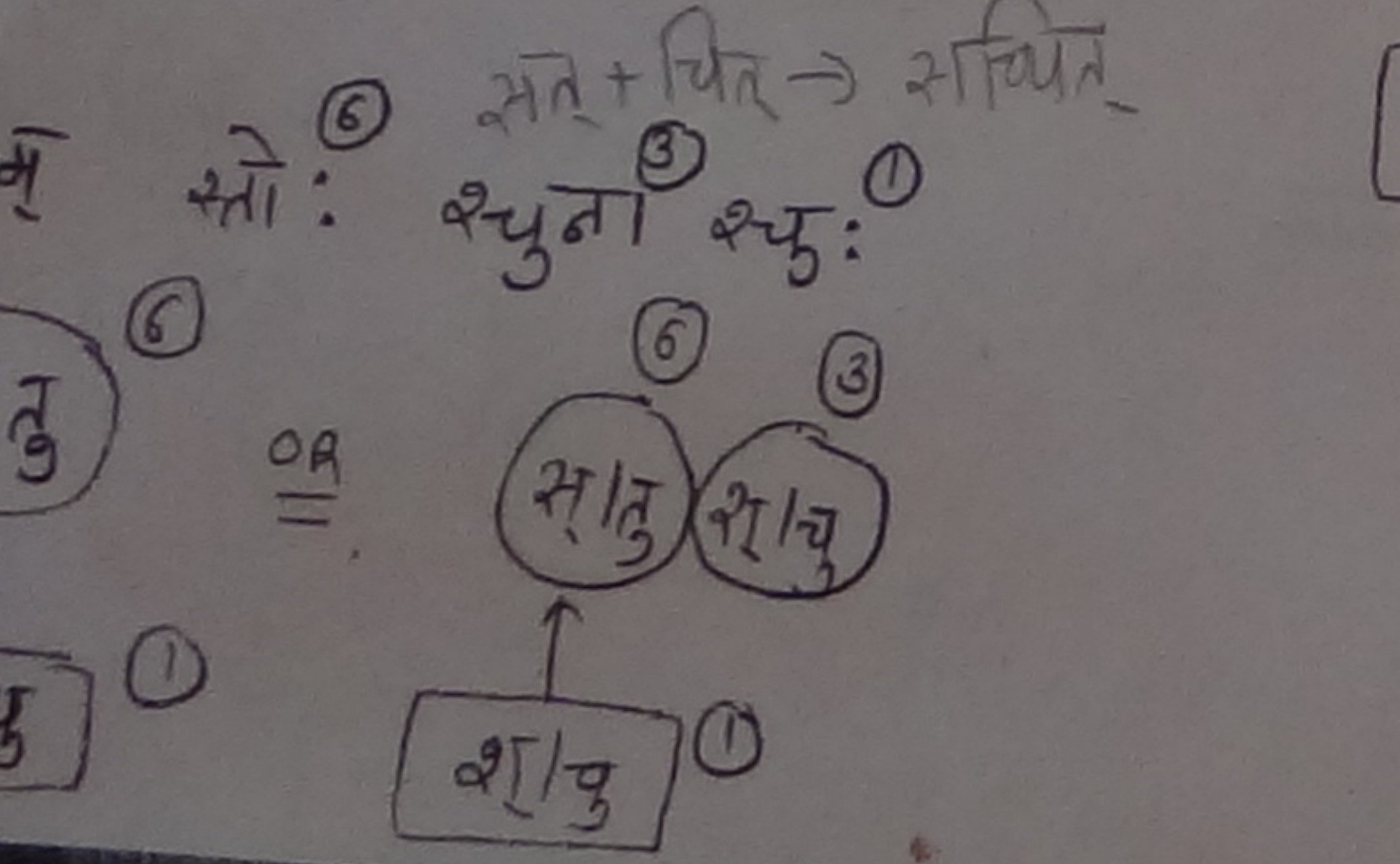
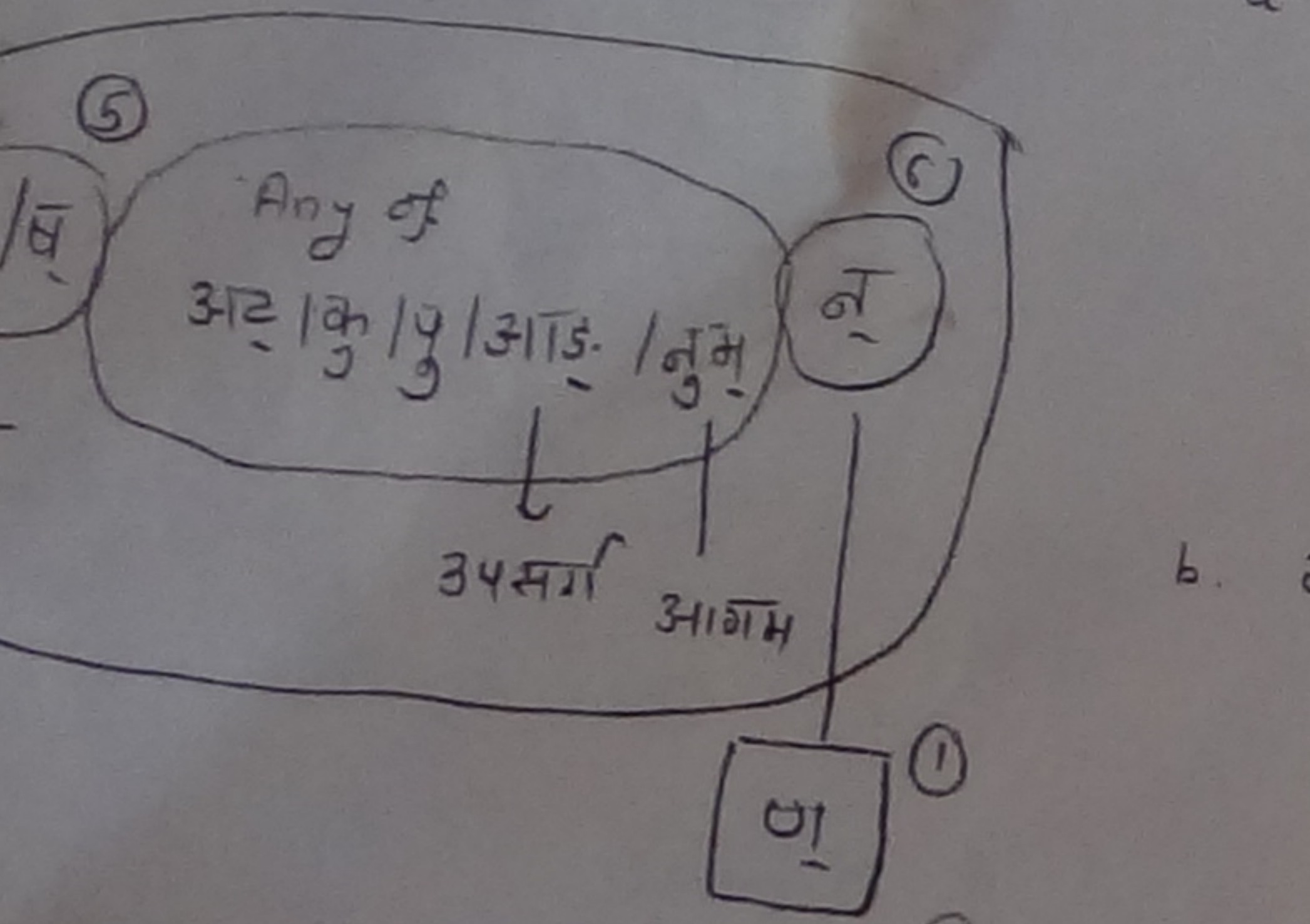
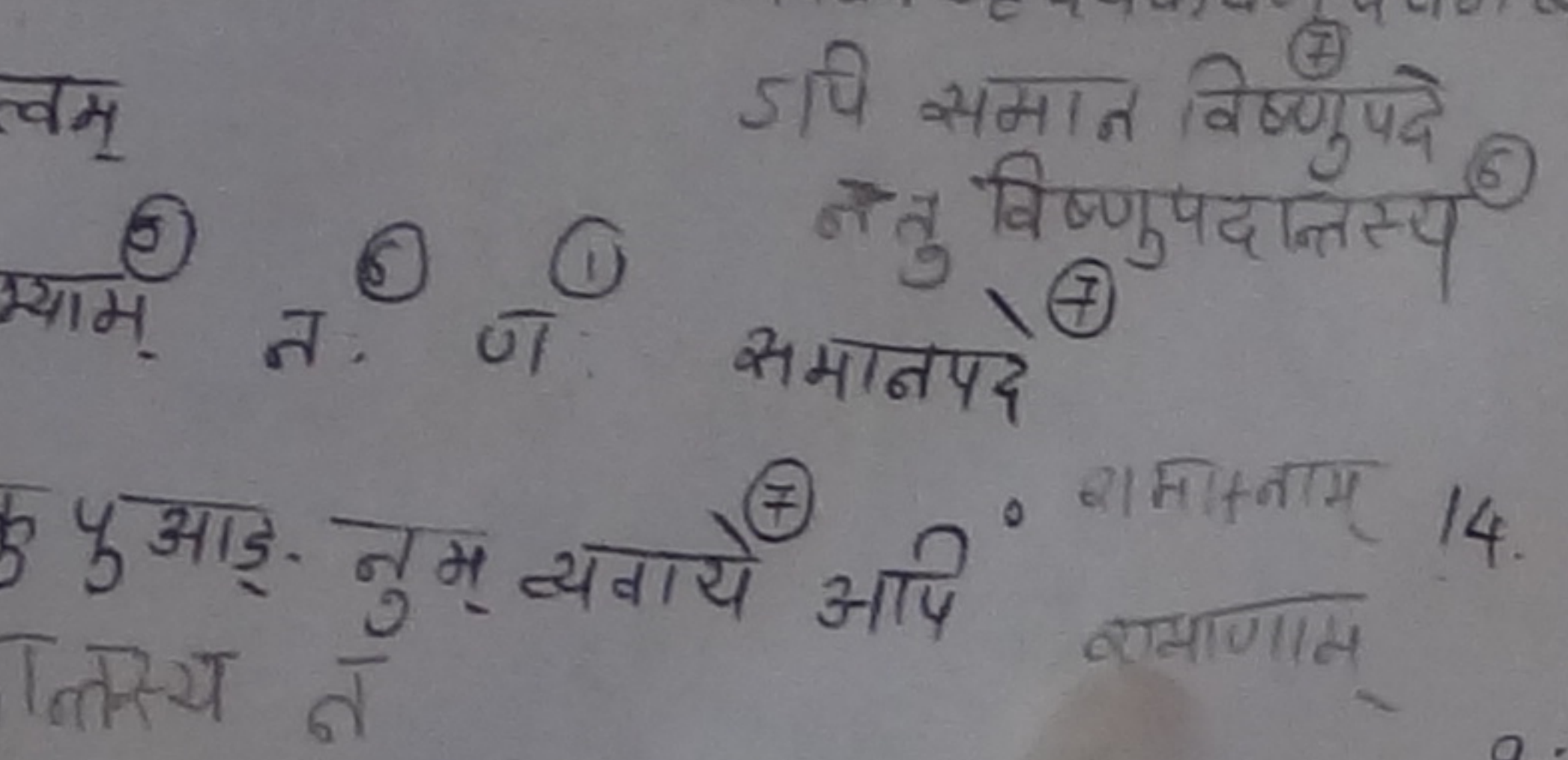

वि. वि. दन्त + इ. व. → वि. वि. दन्त + इ. व.

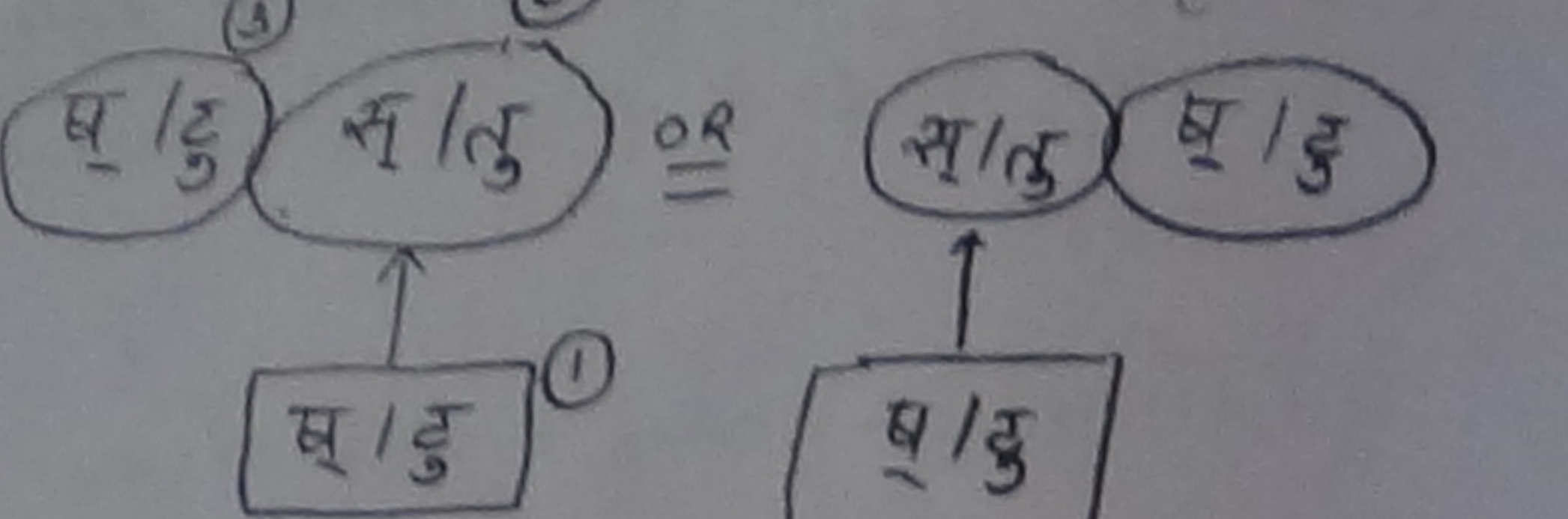
९. मृ. धन्यत्वम्, लुप्तिपदस्य अन्त्ये अमि
 आदेशः लुप्तिपदस्य अन्त्ये अमि

१०. जलत्वम्
 र. वा. म. न. ग. समासपदे
 अ. इ. कु. पु. आ. नु. म. व्यवाये अपि
 पदान्तस्य न

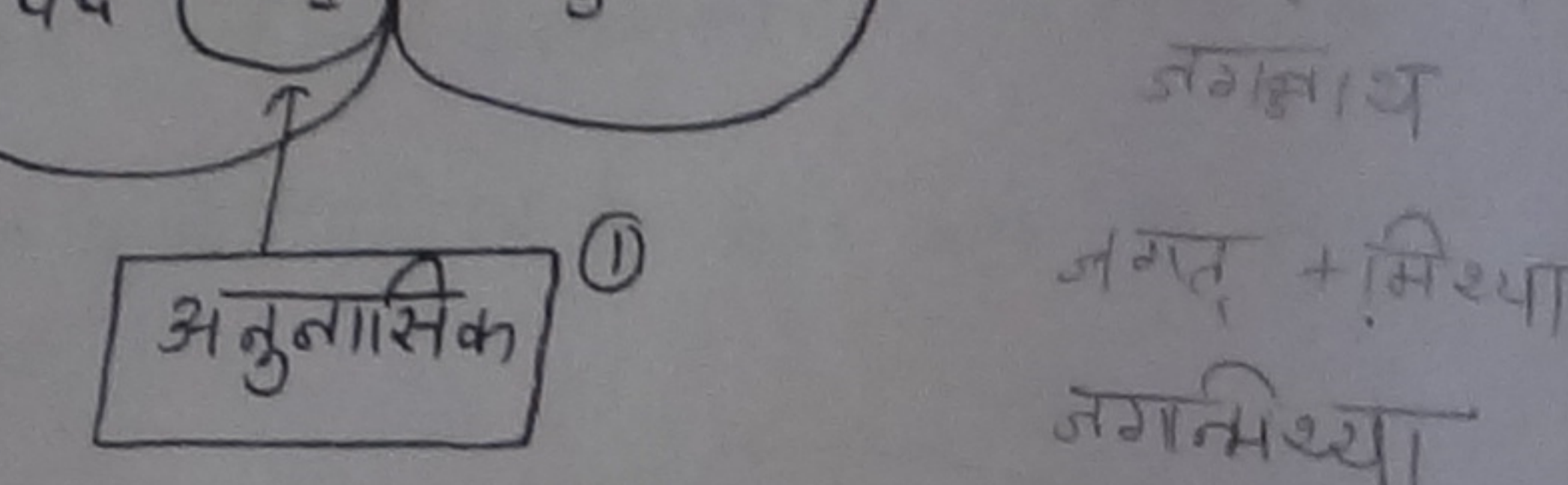

११. इ. कुट आगमः ह्रस्वात् अमः इ. मु. आगमः
 इ. मः ह्रस्वात् अमि इ. मु. नित्यम् च / अस्म्य
 कुर्वन् + अपि → कुर्वन् अपि

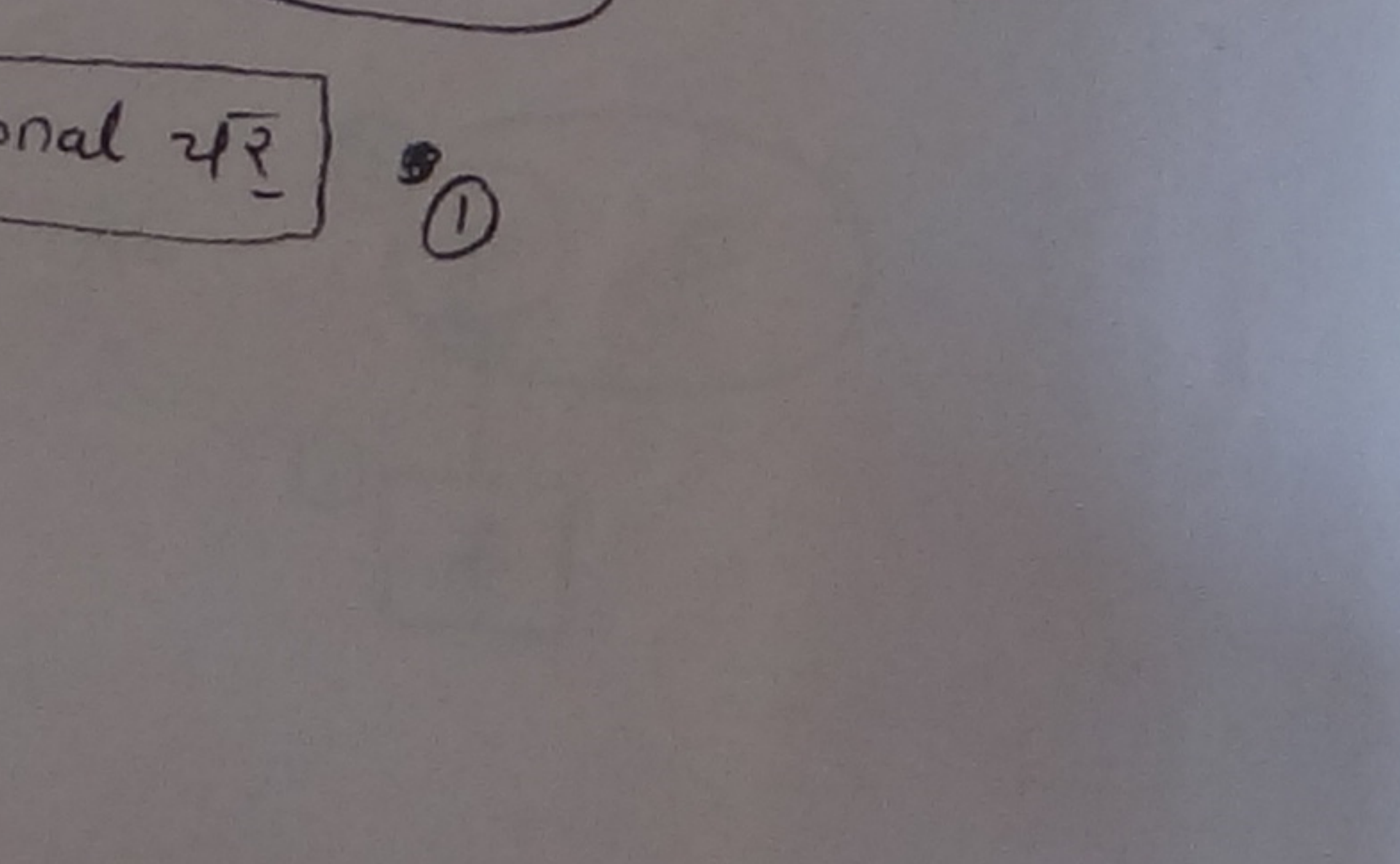
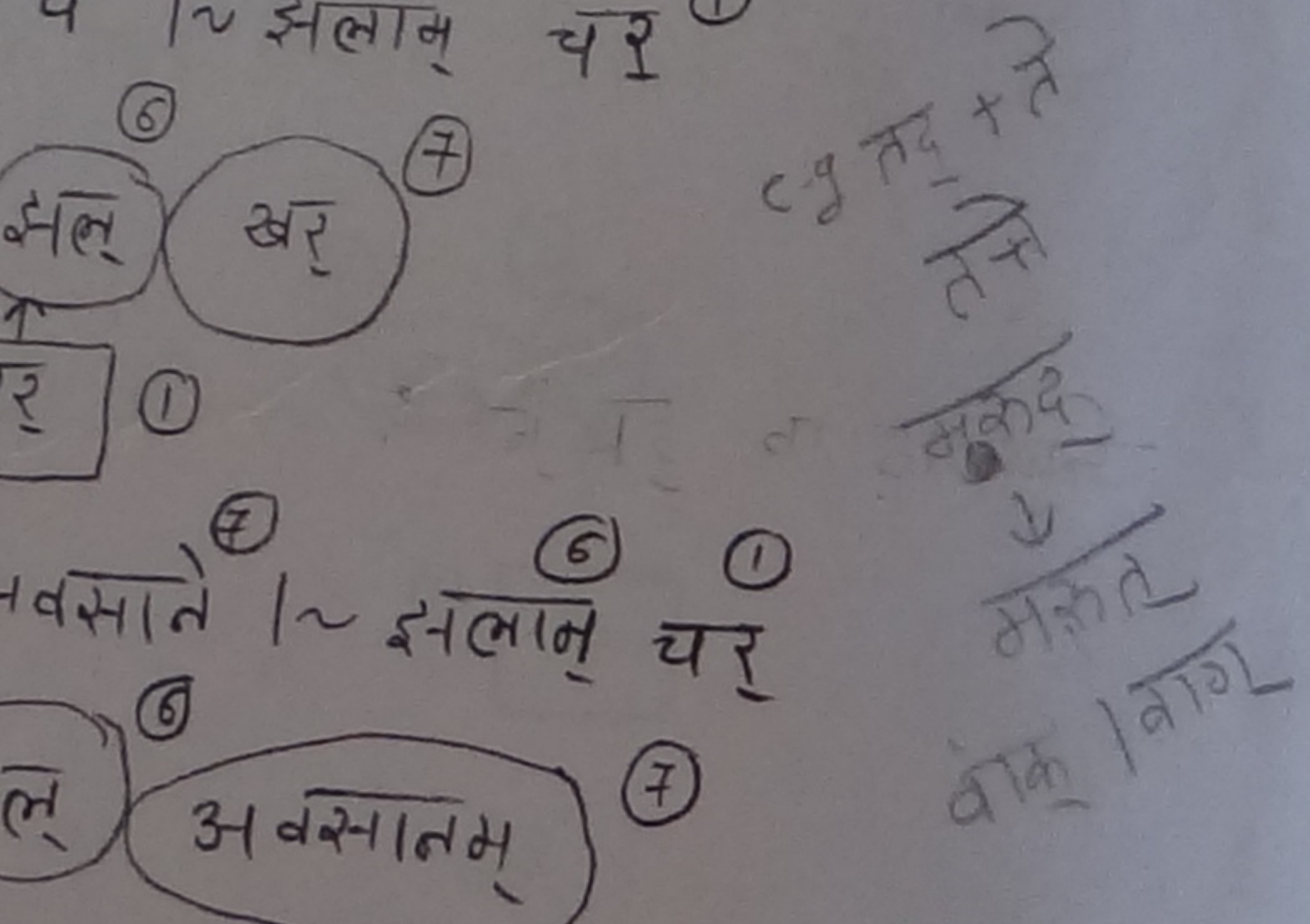
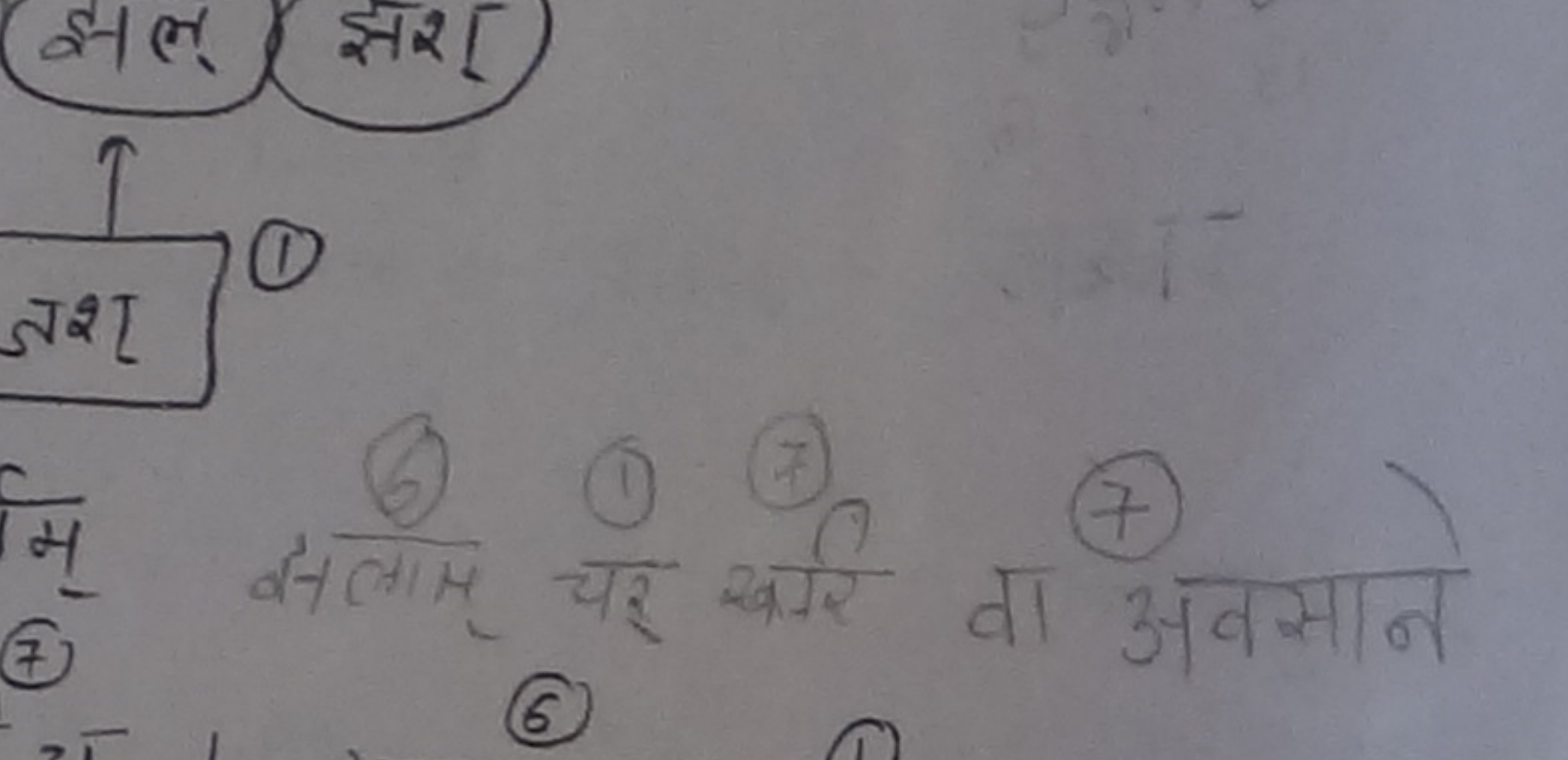

वि. वि. दन्त + इ. व. → वि. वि. दन्त + इ. व.

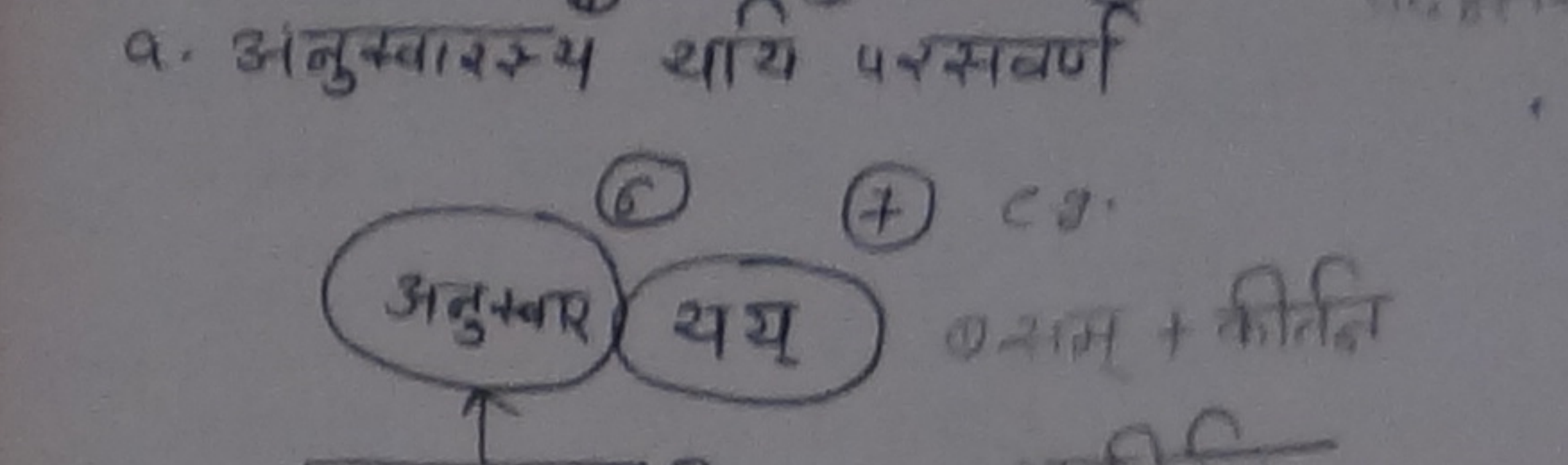
९. मृ. धन्यत्वम्, लुप्तिपदस्य अन्त्ये अमि
 आदेशः लुप्तिपदस्य अन्त्ये अमि

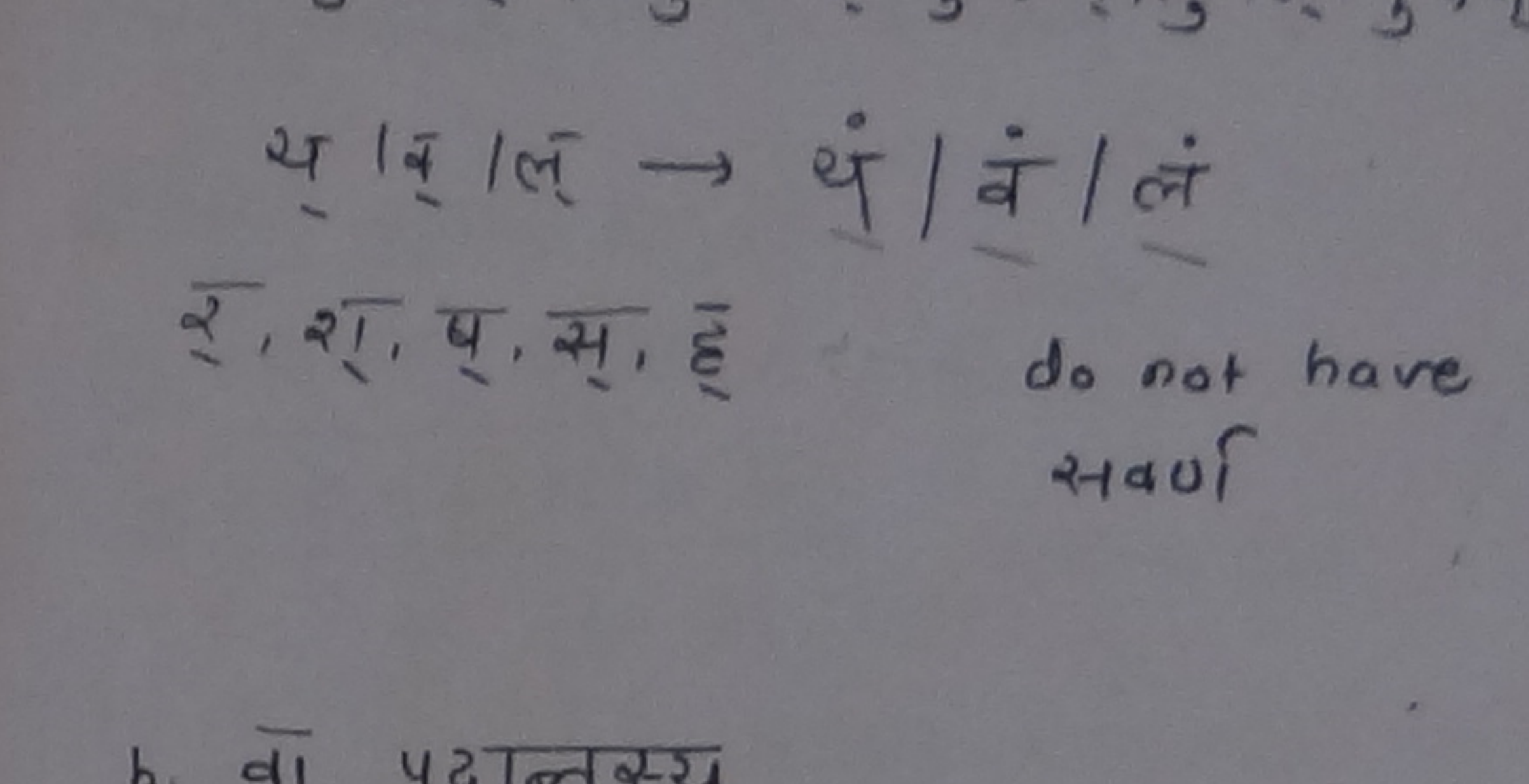
१०. जलत्वम्
 र. वा. म. न. ग. समासपदे
 अ. इ. कु. पु. आ. नु. म. व्यवाये अपि
 पदान्तस्य न

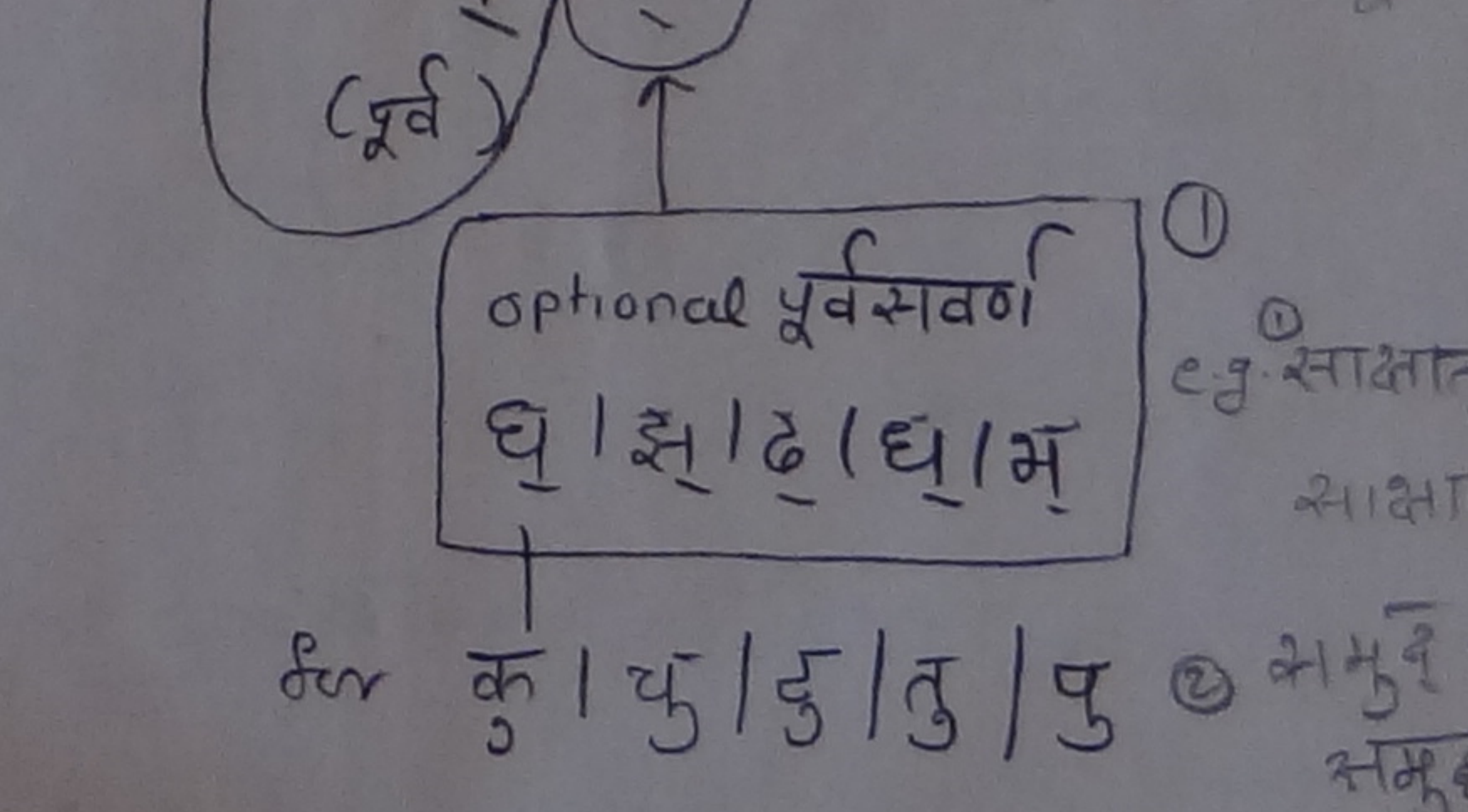
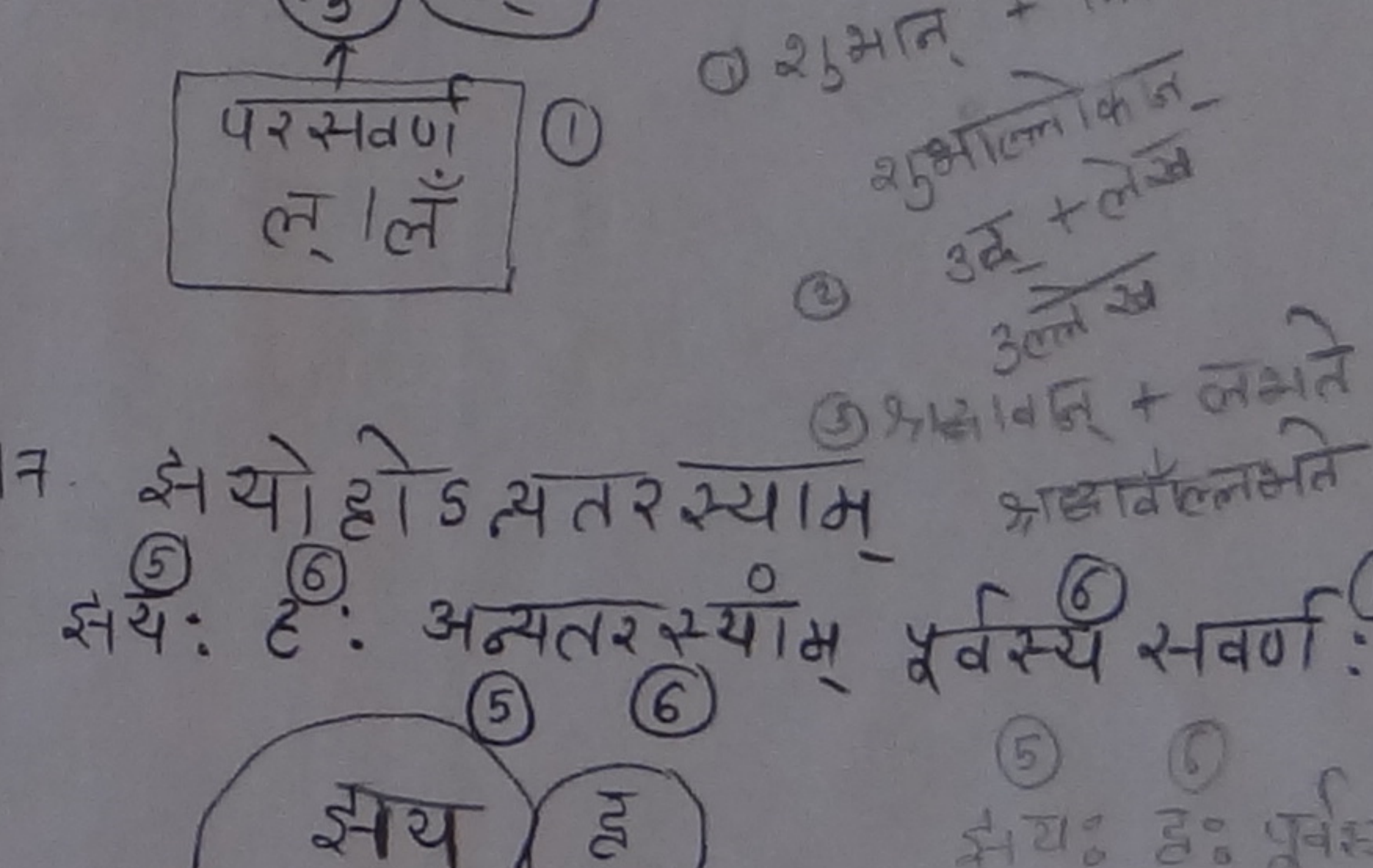
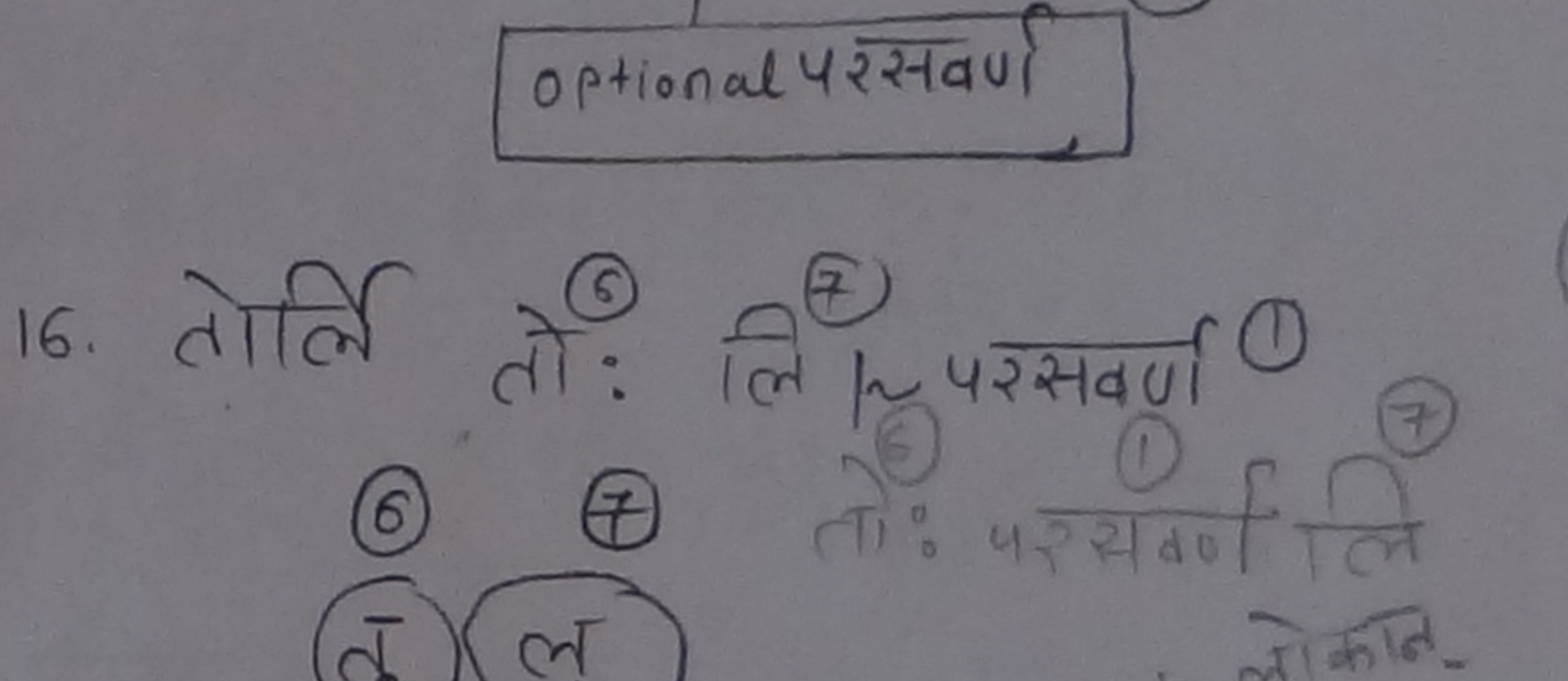
१२. अनुनासिकः
 यरः अनुनासिके अनुनासिकः वां / न पदस्य

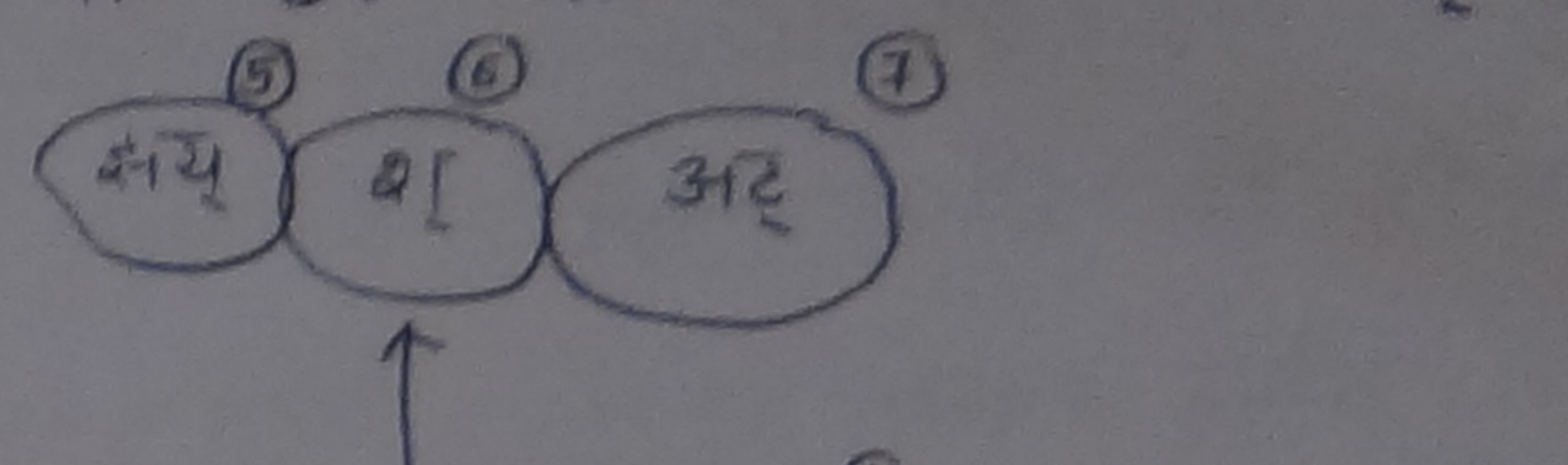
१३. जलत्वम्
 र. वा. म. न. ग. समासपदे
 अ. इ. कु. पु. आ. नु. म. व्यवाये अपि
 पदान्तस्य न

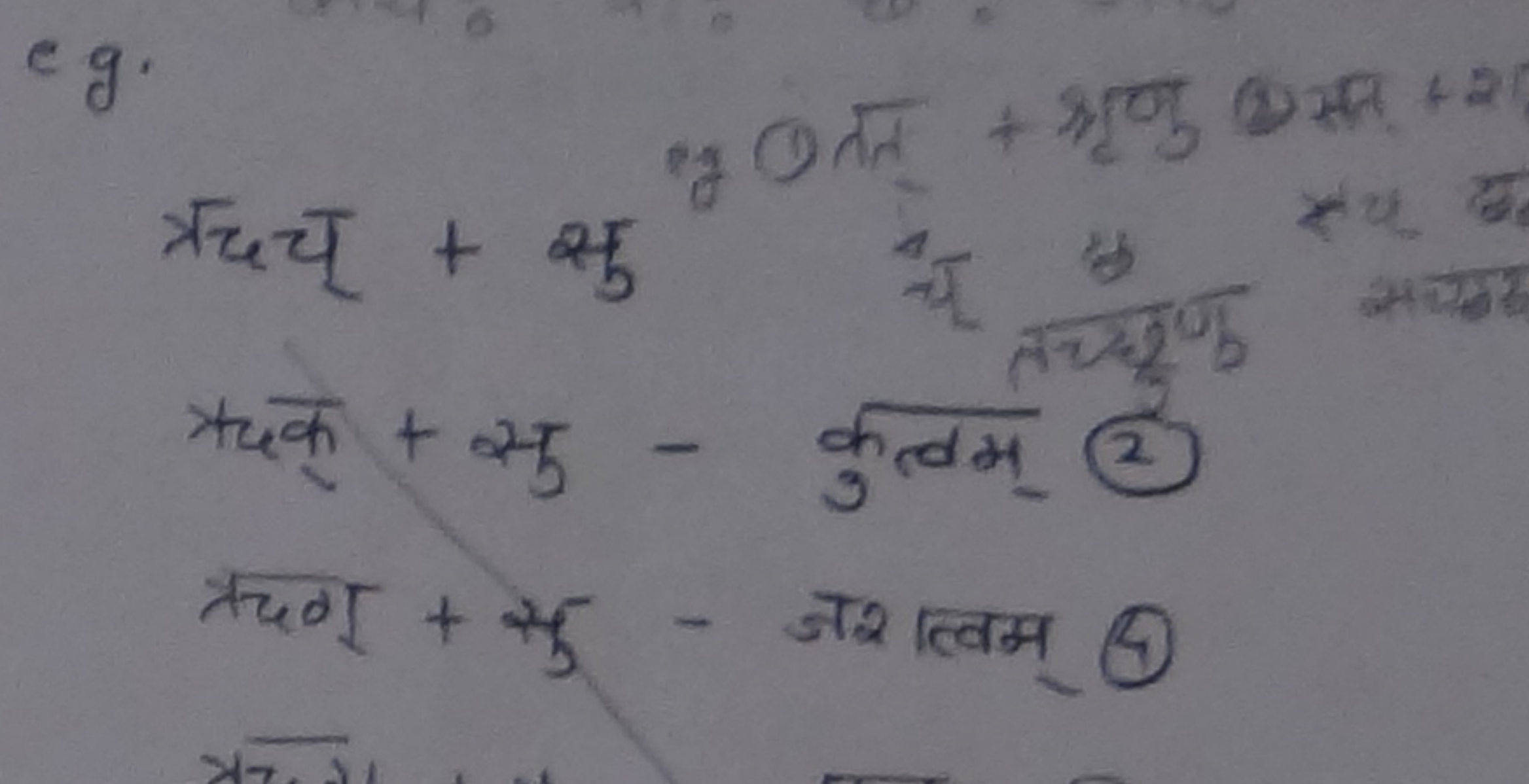
१४. चर्त्वम्
 अ. इ. कु. पु. आ. नु. म. व्यवाये अपि
 पदान्तस्य न

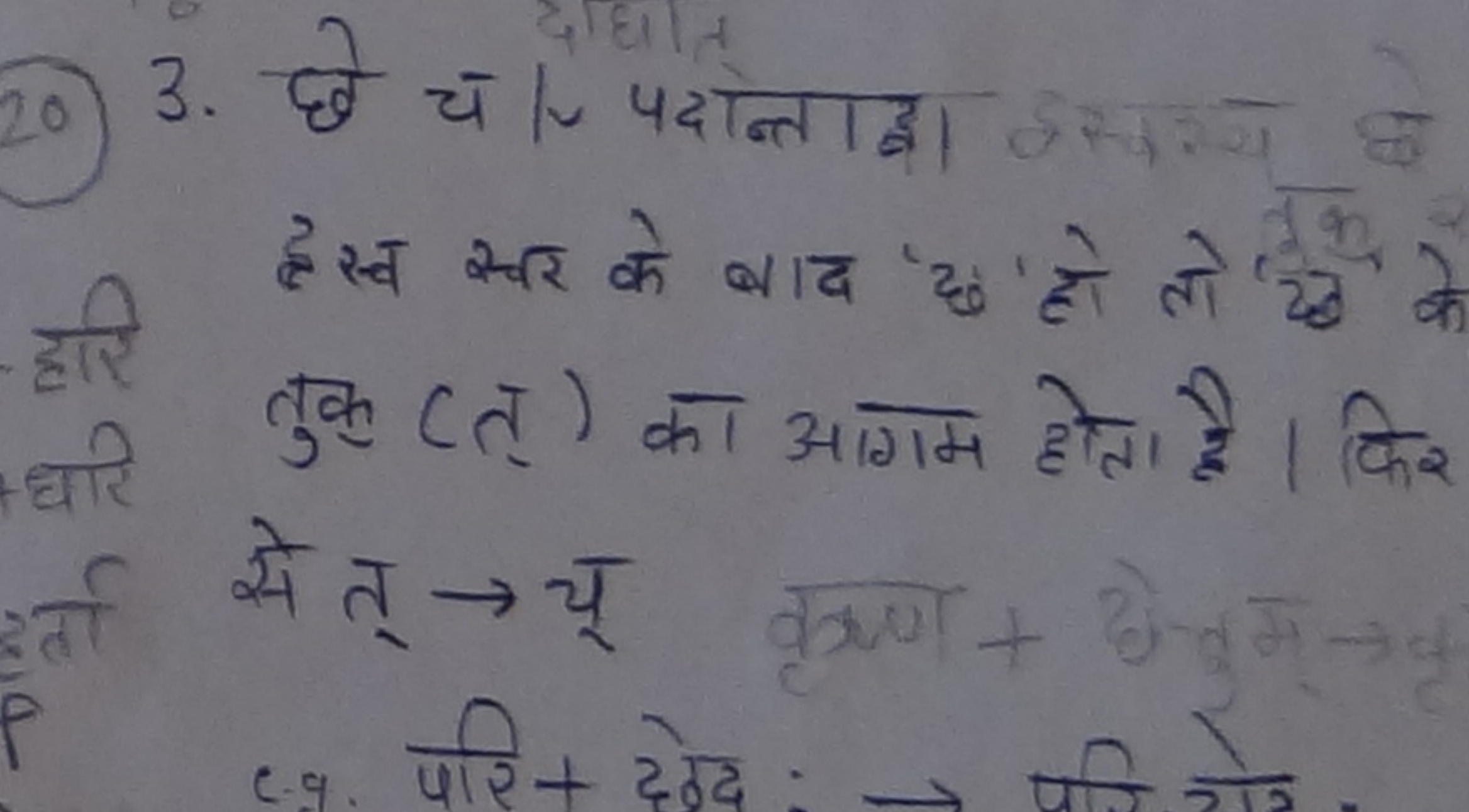
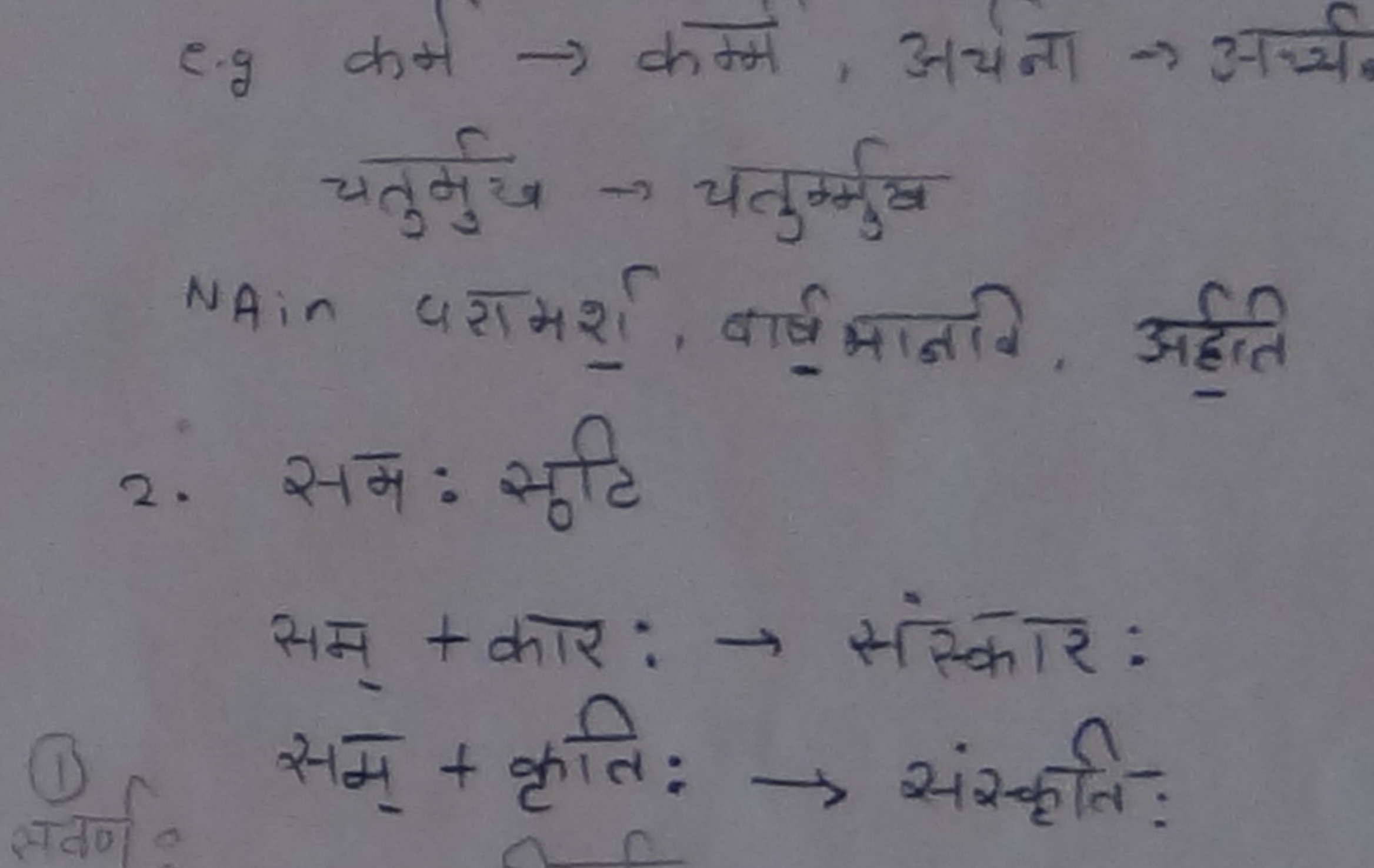
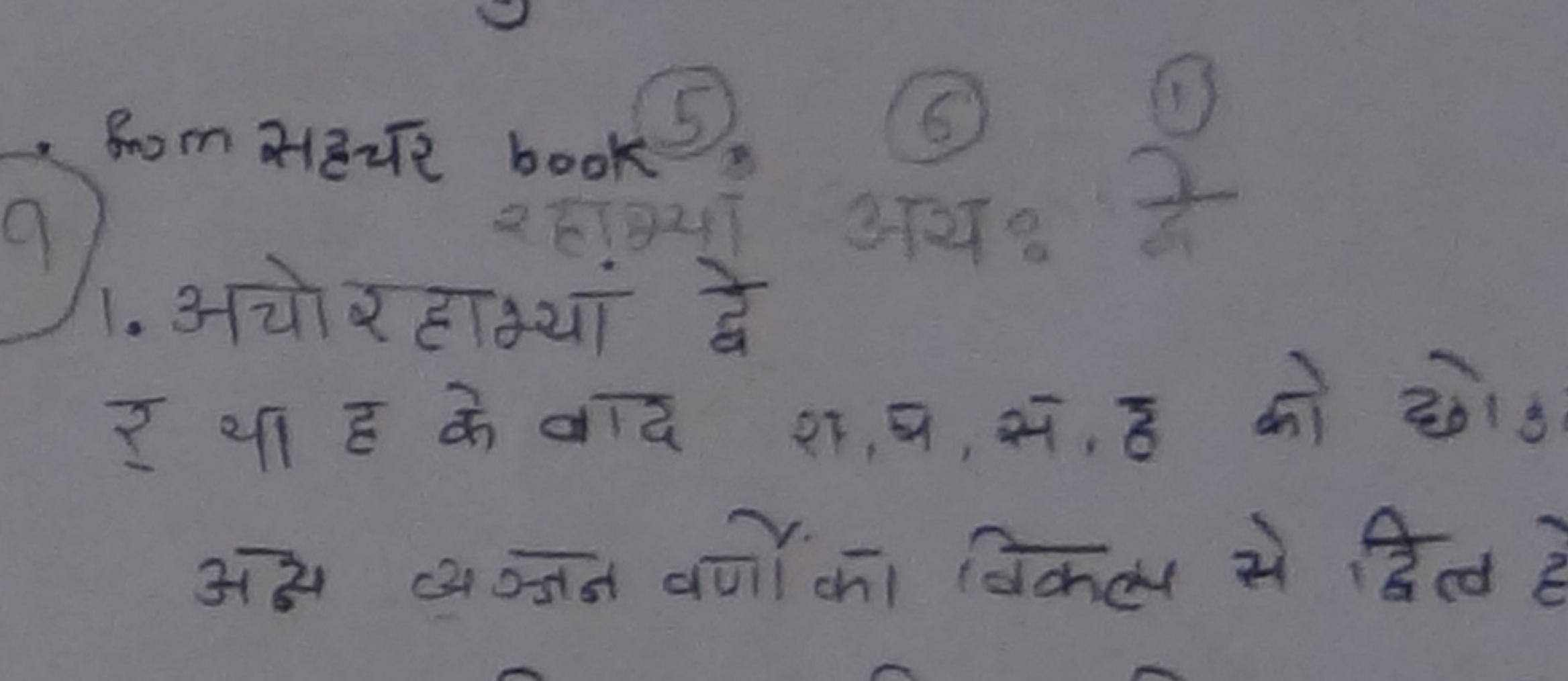
१५. परस्मैवर्णः
 अनुस्वारस्य शयि परस्मैवर्णः

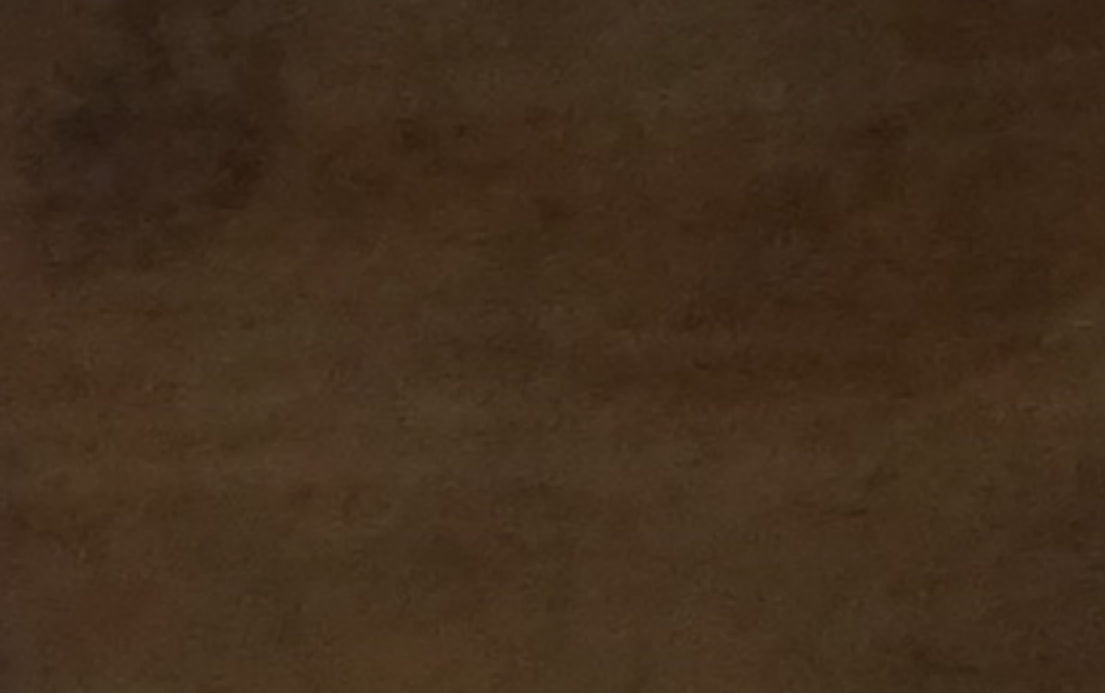
१६. तोर्लि
 तोः लि परस्मैवर्णः

१७. अयो होऽन्यतरस्याम्
 अयः होः अन्यतरस्याम् पूर्वस्य सवर्णः

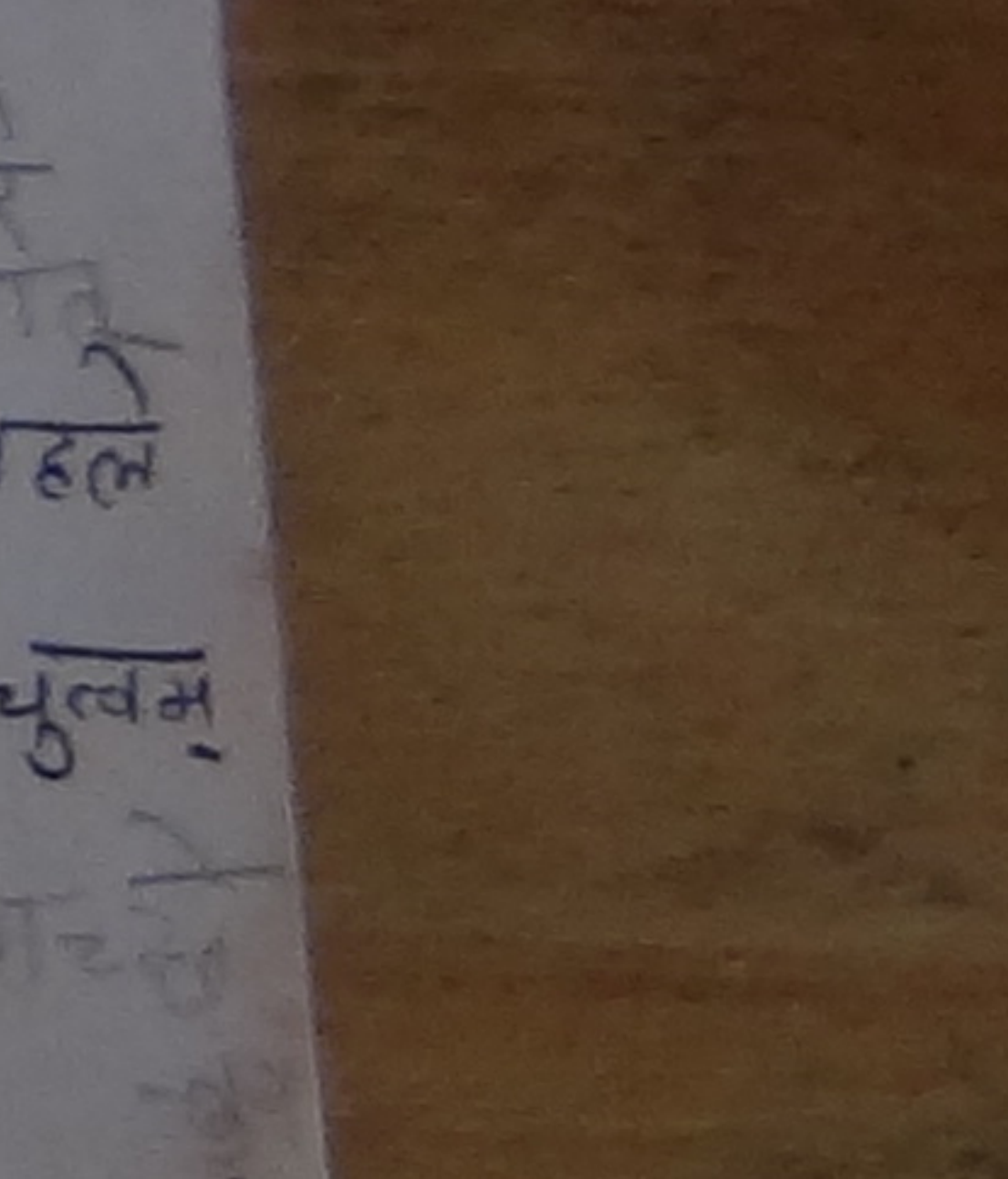
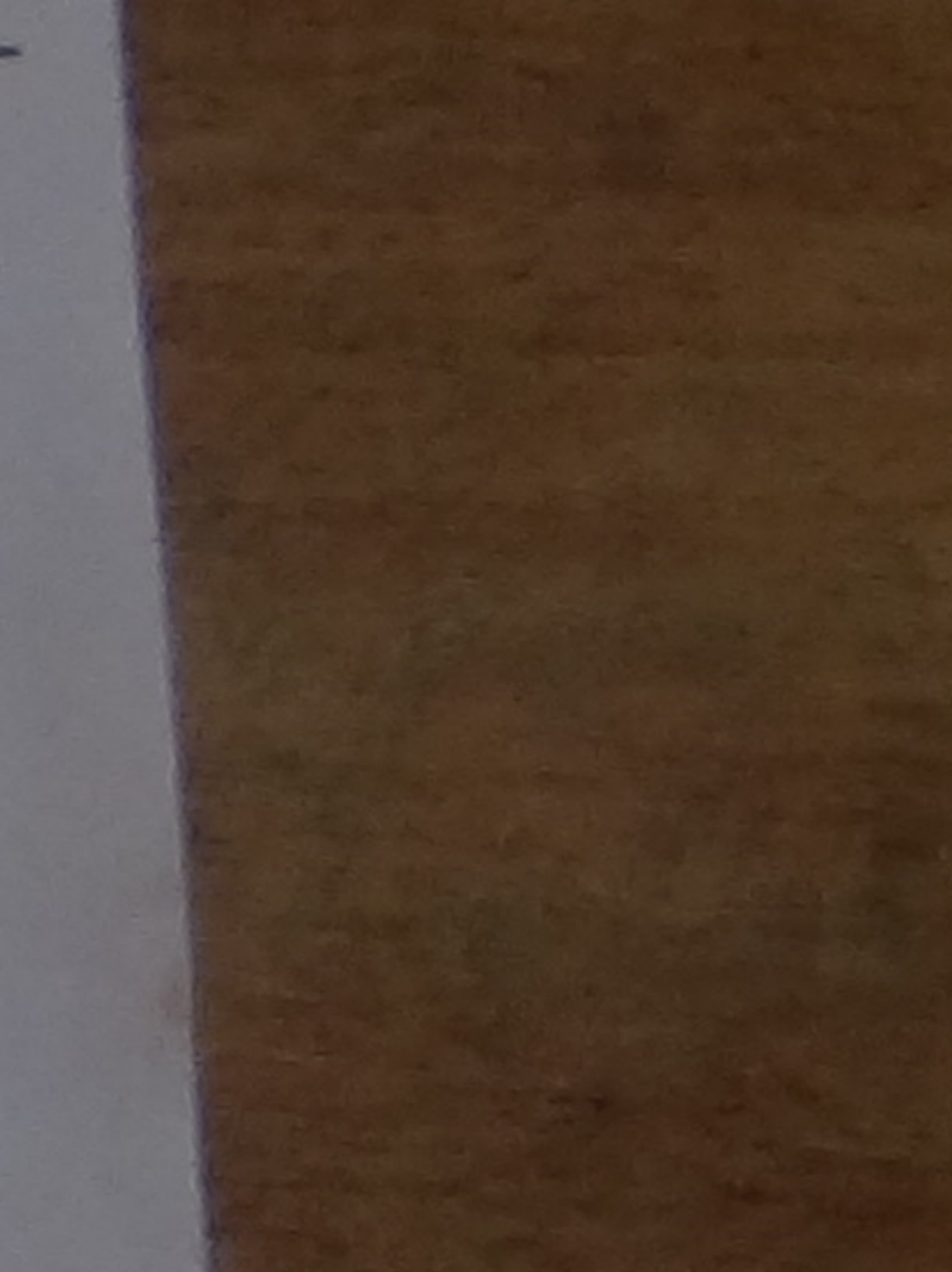
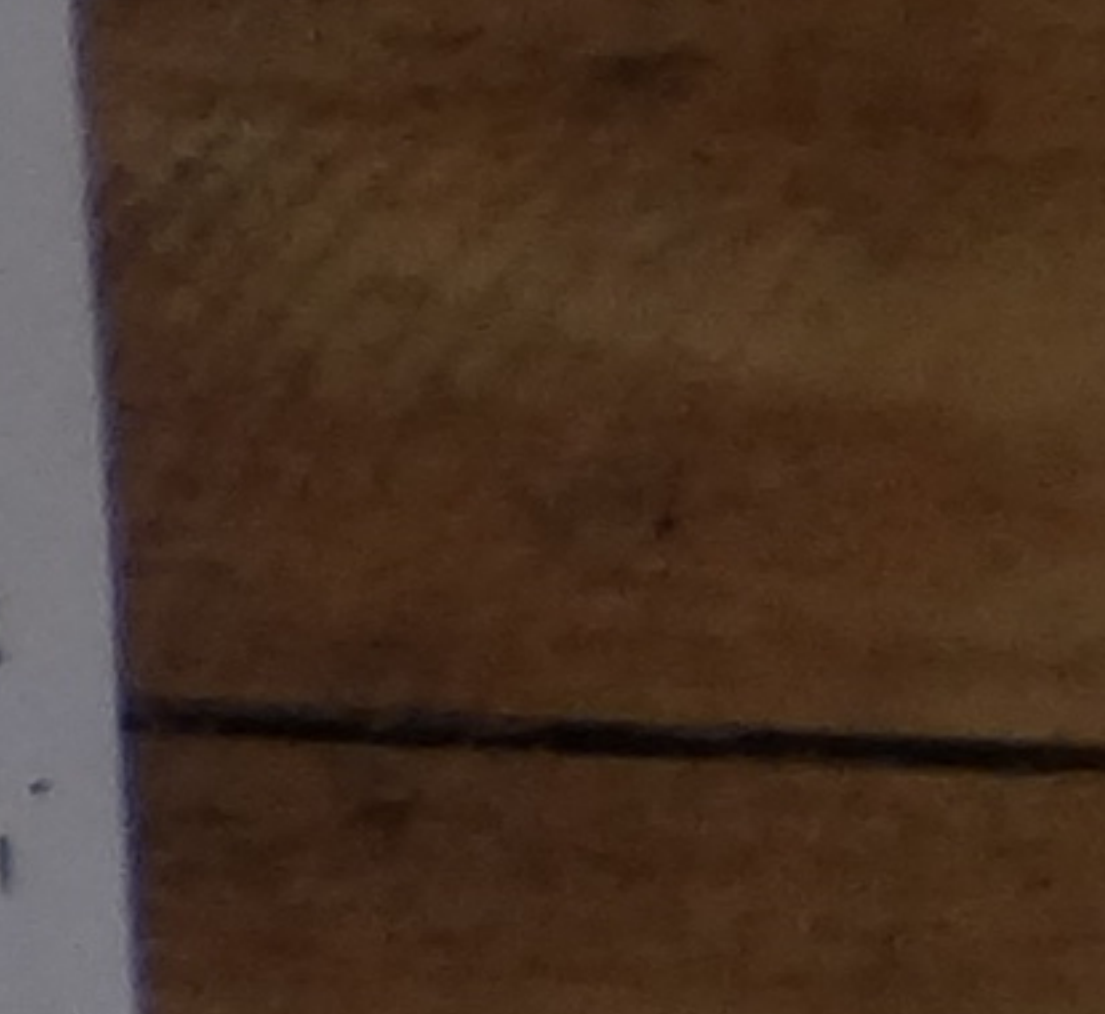
१८. शरद्वोऽदि
 शरद्वोऽदि अयः अयः अयः अयः

१९. अचोरहाभ्यां
 अचोरहाभ्यां अचोरहाभ्यां अचोरहाभ्यां

२०. छे च / पदान्ताद्वा
 छे च / पदान्ताद्वा छे च / पदान्ताद्वा

१. कर्म अष्टाध्यायी प्रवेशः

१. त्यज् + तुम्

कृतम् त्यज् + तुम्

कृतम् त्यक् + तुम् → त्यक्तुम्

२. प्रतिपत् + चञ्

प्रतिपत् + चञ्

प्रतिपत् + चञ्

प्रतिपत् + चञ् → प्रतिपद्ये

२१) षष्ठाः कः सि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

विनंश् + श्यसि

कारक
कारक विषय वा वाच्य विषय
कारक में क्रिया जनकात्मक शक्ति

विभक्ति ≠ कारक

विभक्ति कारकों को दिखाती है

घटः आसि

घटः आनय

घटे जलम् पुरयतु

कारक संज्ञा → विभक्ति

Factors of action

कार्य पूरा करने में भक्त करते हैं

क्रिया के साथ सम्बन्ध

अज्ञोद्योगः राज्ञी गङ्गातीरे गोपति

निर्धनय हस्तेन धेनुम् वदति (लट्)

कर्ता

कर्म

करणम्

सम्प्रदानम्

अपादानम्

आधिकरणम्

कर्ता कर्म करणं च सम्प्रदानं तथैव च

अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्

क्रिया < थापार (कर्ता)

फल (कर्म)

१) कर्ता प्रयोग

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

पाचकः ओदतं पचति

Refer:

कारकम् book

कारक की उपपद विभक्ति

द्वय में क्रिया जनकात्मक शक्ति (12)

१) प्रथमा

कर्त्तरि - रामः गृहं गच्छति।

उक्ते कर्मणि - शक्तिरेण रामः पूज्यते।

प्रयोजके - गुरुः पाठयति।

सम्बोधने - हे राम! अत्र आगच्छ

क्रिया सम्बन्ध विशेषि कारकम्

१) कर्ता स्वतन्त्र इत्युक्ते

२) हेतुकर्ता प्रयोजकः

३) प्रयोजकाधीन कर्ता

प्रयोज्यः इति स त्रिधा

स्वतन्त्र, प्रयोजक, प्रयोज्य

one who does the action by himself

causative agent

one who is caused to do the action

आभिहिते तु तथैव

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे

प्रथमा (2.3.46)

सम्बोधने च (2.3.47)

२) द्वितीया

K - कर्मणि - रामः श्यामं पश्यति।

U - कर्मप्रवचनीय योगे - उप हरिं भुराः।

कर्तृशीलित तमं कर्म (1.4.49) रामः फलम्

अभिहिते कर्मणि द्वितीया (2.3.2)

अनीक्षित कर्म - तथा युक्तं चानीक्षितं (1.4.60)

आधार कर्म - अधिशीङ्वात्मात्मकम् (1.4.46) नमः स्वामि

अभिनिविशश्च (1.4.47)

उपात्तव्याङ्ग्यम् (1.4.48)

अकथित कर्म - अकथितं च (1.4.51)

दुहं याच पच

३) तृतीया

K - कर्मणे - चक्रुषा पश्यति

K - भक्तुक्ते कर्त्तरि - वस्त्रेण पुस्तकं पश्यते।

U - अनयोगे - निवेदत अलम्।

U - सहाये - सीता शमेण सह गच्छति

स्वतन्त्रः कर्ता (1.4.54)

साधकतमं करणम् (1.4.42)

कर्तृकरण योऽनुतीया (2.3.18)

उपपद सम्बन्धेऽनुतीयाते

पृथग्विनात्मि

हेतो

४) चतुर्थी

K - सम्प्रदाने - रामाय पचति।

● - रुच्यर्थे - हरेय रोचते भक्तिः।

● - तुमर्थे - स पठनाय गच्छति।

U - नमः - कृष्णाय नमः।

कर्मणा यममिप्रेति स सम्प्रदानम्

चतुर्थी सम्प्रदाने

अदीकृत्ययनि प्रीयमाणः

कुद्यद्गुहे

उपपद

५) पञ्चमी

K- अपादाने - कलम् वृक्षात् पतति ।

● कर्मणि - प्राप्तादात् (प्राप्तादम् आरुह्य) प्रेषते ।

● हेतौ - दुःखात् रोदति ।

● वित्तयोगे - धनात् विना विद्या न भवति ।

ध्रुवमपायेऽपादानम्

अपादाने पञ्चमी

उपपद

अन्वयाशङ्कित

७) सप्तमी

K अधिकरणे - गृहे वसति

● भावे - सूर्ये अस्तं गते सः गतः (स्ति)

● निधनि - कविषु कालिदासः श्रेष्ठः

आधारोऽधिकरणम्

अस्त्यधिकरणे च

यतश्च निधनिम्

यस्य च भवेत् भावलक्षणम्

८) षष्ठी

१- अन्वये - रामस्य पुत्रः गच्छति ।

२- निधनि - कवीनां कालिदासः श्रेष्ठः

षष्ठी शेषे

उपपद

विभक्तिः

कारकम्
उपपदम् (वचनः, अव्ययम्)
प्रातिपदिकार्थः
स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः
कर्मप्रवचनीयः
noun & action
cause & effect
उपम् अनु प्रावर्त

Refer

बृहद् अनुवाचचन्द्रिका Table

सुबन्तम्

(2)

ए	ठि	ब	ए	ठि	ब
१. सुँ औ जस्	१. सुँ औ जस्	१. सुँ औ जस्	१. सुँ औ जस्	१. सुँ औ जस्	१. सुँ औ जस्
२. अस् औश् शस्	२. अस् औश् शस्	२. अस् औश् शस्	२. अस् औश् शस्	२. अस् औश् शस्	२. अस् औश् शस्
३. टा भ्याम् भिस्	३. टा भ्याम् भिस्	३. टा भ्याम् भिस्	३. टा भ्याम् भिस्	३. टा भ्याम् भिस्	३. टा भ्याम् भिस्
४. उं. भ्याम् भ्यस्	४. उं. भ्याम् भ्यस्	४. उं. भ्याम् भ्यस्	४. उं. भ्याम् भ्यस्	४. उं. भ्याम् भ्यस्	४. उं. भ्याम् भ्यस्
५. उस्मिं भ्याम् भ्यस्	५. उस्मिं भ्याम् भ्यस्	५. उस्मिं भ्याम् भ्यस्	५. उस्मिं भ्याम् भ्यस्	५. उस्मिं भ्याम् भ्यस्	५. उस्मिं भ्याम् भ्यस्
६. उस् ओस् आम्	६. उस् ओस् आम्	६. उस् ओस् आम्	६. उस् ओस् आम्	६. उस् ओस् आम्	६. उस् ओस् आम्
७. ठि. ओस् भुप्	७. ठि. ओस् भुप्	७. ठि. ओस् भुप्	७. ठि. ओस् भुप्	७. ठि. ओस् भुप्	७. ठि. ओस् भुप्

ज, ङ, ब, इ, प अनुनासिक इत् 'पद'

अथर्ववेद्यानुब्रह्मण्यः प्रातिपदिकम् (1.2.45)

कृत्तद्धितसमासाश्च (1.2.46)

सुप्तिङन्तं पदम् (1.4.14)

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदावि प्रत्ययेऽङ्गम् (1.4.13)

- ए द्वि त्रि
 ① कृष्णः कृष्णो कृष्णाः
 ② कृष्णम् कृष्णौ कृष्णात्
 ③ कृष्णेन कृष्णाभ्याम् कृष्णैः
 ④ कृष्णस्य कृष्णाभ्याम् कृष्णेषु
 ⑤ कृष्णात् कृष्णाभ्याम् कृष्णेषु
 ⑥ कृष्णस्य कृष्णयोः कृष्णानाम्
 ⑦ कृष्णे कृष्णयोः कृष्णेषु
 ⑧ कृष्ण कृष्णौ कृष्णाः

हलन्त पुल्लिङ्ग	हलन्त स्त्रीलिङ्ग
'य' प्रथमं तिर्यच् उदच् कृष्णं द्विसवृण्	'य' प्रथमं 'ज' अत्र 'त' अस्मिन् 'प' अत्र 'भ' अत्र 'र' अत्र 'लृ' अत्र 'व' अत्र
'त' कसन्ति महन् भवन् भवन्	'व' अत्र 'श' अत्र 'ध' अत्र

* अजन्त पुल्लिङ्ग	अजन्त स्त्रीलिङ्ग
'अ' कारेण कृष्ण राम पाद	'आ' अद्या जरा निशा
'आ' विश्वपा 'इ' हरि 'उ' त्रि 'ए' कति 'ऐ' आशि 'ओ' विष्णु 'अ' स्वयम् 'इ' विश्वनी 'उ' पितृ 'ए' कर्तृ 'ऐ' कृष्णरै 'ओ' गो 'औ' वली	'इ' भक्ति 'उ' धेनु 'ई' गोपी 'ए' स्त्री 'ऐ' श्री 'ओ' वधू 'अ' मातृ अजन्त नपुंसक लिङ्ग 'अ' गोकुल हृदय शीर्ष निर्जर 'इ' दधि वारि 'उ' मधु 'ई' विश्वनी 'ऐ' कृष्णरै 'ओ' कर्तृ

हलन्त नपुंसक लिङ्ग
'य' प्रथमं 'त' अस्मिन् 'प' अत्र 'भ' अत्र 'र' अत्र 'लृ' अत्र 'व' अत्र 'श' अत्र 'ध' अत्र 'न' अत्र 'अ' अत्र 'इ' अत्र 'उ' अत्र 'ई' अत्र 'ए' अत्र 'ऐ' अत्र 'ओ' अत्र 'औ' अत्र

पुलिङ्ग	स्त्री	नपुंसक
भर्व पूर्व	भर्वा	भर्व अन्य
उभय		
तद् → सः	तद् → सा	तद् → तत्
यद् → यः	यद् → या	यद् → यत्
एतद् → एषः	एतद् → एषा	एतद्
इदम् → अयम्	इदम् → वयम्	इदम् → इदम्
अवस् → अस्मै	अवस् → अस्मै	अवस् → अदः
द्वि भवति	द्वि भवती	द्वि भवत
उभेद् → त्वम्		
अस्माद् → अहम्		
किम् → कः	किम् → का	किम् → किम्

- गण्यमक

अवर्त
अवर्त

इ → तत्

यत्

एतद्

→ इवम्

अदः

  - अजन्त - a. पुं
b. स्त्री
c. न
  - इल्लत a. पुं
b. स्त्री
c. न
  - सर्वनाम - अस्मिन्, युष्मिन्, अस्मिन्, भवति
एतद्, इवम्, अदस्, तत्, यत्
परिवर्तन चक्र → किम्
  - निश्चित संख्यावाचक विशेषण
संख्याशब्दाः (Cardinal)
संख्येय शब्दाः (पूरणी संख्या)
(Ordinal)
  - आवृत्तिवाचक, समुदायबोधक, विभाग
e.g. द्विगुण → द्वौ वापि विशेषण लोचक
↓
↓
  - अनिश्चित संख्यावाचक विशेषण - अवर्त
कतिचित्
e.g. शेरः तपुलः
  - परिमाणवाचक विशेषण
e.g. मदीय, त्वदीय, मातुल
  - सर्वनाम विशेषण
e.g. श्वेतः, श्वेता, श्वेता
↓
श्वेतः, श्वेतम्, श्वेता
तटः, तटम्, तटी
  - गुणवाचक विशेषण
e.g. सुललात्मक विशेषण -
सामान्य गुणवाचक अतिशयबोधक
पटुः पटुतरः पटुतमः
पटीयान् पटिषुः

तिष्ठ प्रत्यय -

18 डि. 1944 पर 10 दि. 120
but only two major classifications as follows

2. चित् & डित् लकार for modify,
वि. वृत्त

Basic forms of तिङ्. or तिङ् लकार

वित्‍तलकार	परस्मैपदानि	आत्मनेपदानि
Basic form	ति तस्म अस्मि ते आस्ते अस्ते	मि मस्म मस्म ए वहे महे
लट् & लृट्	अ भुम् अ ए इ	अ व म डा डी डम् डा डी डम्
लिट्	अ भुम् अ ए इ	अ व म डा डी डम्
लुट्	अ भुम् अ ए इ	अ व म डा डी डम्

Basic forms of दिग्. पर दि.न. चकार

[illegible]

How do conjugate a certain $\text{E}1\text{R}_2$ in a certain $\text{C}1\text{R}_2$

२) अंगीकृत लकार (लट्, लोट्, लृट्, निधि लिट्.)
(सावधान्यपूर्वक)

1. अंग आश्रित लवकार (लङ्, लोट्, लृट्, लिट्, लिट्, लिट्)
 (आश्रितलवकार)
 2. अण्प्रत्यय लवकार (लिट्, लृट्, लृट्, आश्रितलवकार,
 (आश्रितलवकार) लृट्, लृट्, लृट्)

• Analysis of निड.ना -

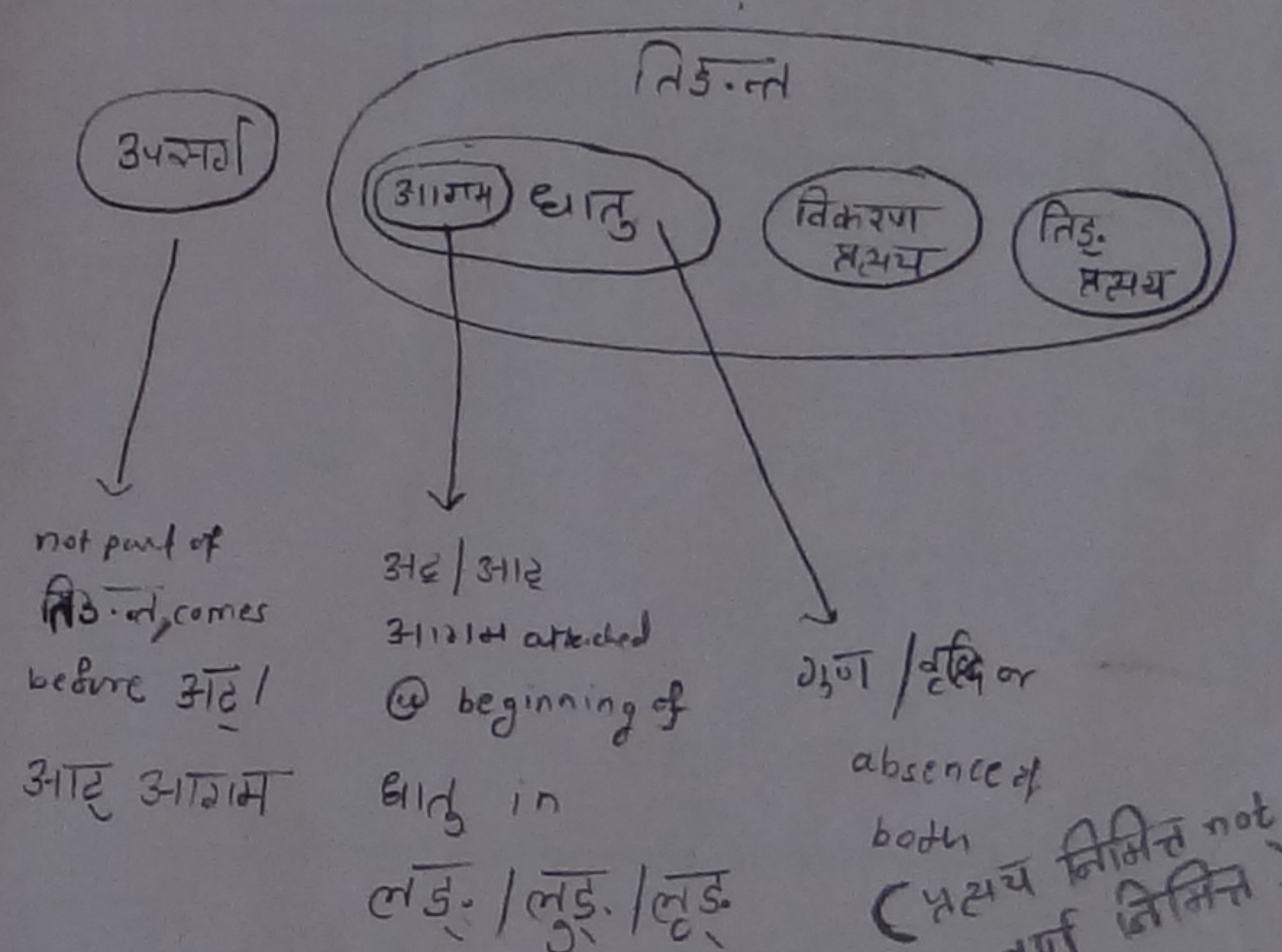
Q3 compo में तिङन्त - धातु, विकरण प्रत्यय
 व तिङ्. प्रत्यय

② वि लकार & उ लकार किरा मोडियिंग
तिङ्. प्रत्यय

(5) Steps for making तिहुआ

④ अक्ष. with वाण विकरण हस्यः ५.

2. 3 compo of निःशुद्ध

निकारण प्रत्यय - (i) for लृट्, लृट्, लृट्, लृट्.

ता.स. २-२ (सिच) २-२

ii) no विकरण क्षमता के लिए ΔG की गणना की जाती है।

(ii) In कर्तृ प्रयोग; कर्त्तृ वाचक लकार

The विकरण सत्य is decided by

the 210T of the Ell $\bar{g}$. This is done

प्रत्यक्ष is called as गण विकरण प्रत्यक्ष

iv) In કર્મણિ & અવિપ્રયોગ -

द्वि. वाणाश्रित $\rightarrow$ यक

दिए गए - अक्षर - में एक

1. Steps for making Poster -

लोकमान	आगत	शत्रु	अग्नि विकरण प्रत्यय	निष् प्रत्यय
लट्	-	-	वर्णि/आले शत्रु कर्त्तरि शाय कर्त्तरि	आर्तद्यालुक
लिट्	-	-	-	आर्तद्यालुक
लृट्	-	-	ताम्	आर्तद्यालुक
लृट्	-	-	स्थ	—
लोट्	-	-	शत्रु वर्णि/आले शाय कर्त्तरि	—
लङ्	अट्/ आट्	-	—	—
निष्प्रलिट्	-	-	—	—
आर्तद्यालुक	-	-	-	आर्तद्यालुक
लृट्	अट्/ आट्	-	चिण् वर्णि/आले सिप् कर्त्तरि	आर्तद्यालुक
लृट्	अट्/ आट्	-	स्थ	आर्तद्यालुक

धातु classification { अन्य अच् निर अच् ending
उपधा अच् निर कर्त्तव्य

- ५८) कार्पिक विधि (अग्निविलीय)

वि. कृत सभ्य (शत्रु, शान्ति, धर्म)

also bring $\frac{200}{1000000}$

हेतुहेतुमद्भावे लूट्.

• In $\text{dist}^{\text{tr}}_{\text{tr}}$ when the div is 1, 4, 6, 10
and in $\text{dist}^{\text{tr}}_{\text{tr}}$ irrespective to the div

$3T$ ends with $3T$ as they are $\overline{3T}$
 $\overline{3T}$ $\overline{3T}$

- ① वर्तमान लड़
- ② अनद्यतन के लड़
- ③ लिखित निम्नलिखित सामान्य अधीष्टि
समस्याएं प्रार्थना आदि युक्ति.
- ④ लड़ च
- ⑤ सामान्य अधीष्टि लड़
- ⑥ अनद्यतन अधीष्टि लड़
- ⑦ सामान्य के लड़
- ⑧ प्रार्थना के लड़
- ⑨ हेतु हेतु अधीष्टि लड़
- ⑩ लड़ वेद

(10) मिट वंदे

1. अच्युत (लट्) , (वर्तमाने लट्)

परस्मैपद (परपद)

प्रवृत्तौ परतर्पयै ① *prachhalya bhavati bhagavata* → भगवत्यं त आयाति
 वृत्ता विरत एव च ② *prachhalya bhavati bhagavata* → भगवताः प्रीतिं
 नित्यं प्रवृत्तिः सामर्थ्यो ③ *gaurav anekshronally* पर्वताः अर्ध
 वर्तमानं प्रवृत्तिः ④ *clothes and the persons*
 आत्मनः पदं ⑤ *(आत्मनः पदं)* *pass* *future*

एक वचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.पु ति[प]	भवतः तस्मि	भवन्ति अस्मिन्	व्यते ते	व्यते ① आते (इत)	व्यन्ते अन्ते
म.पु सि[प]	भवयः अस्मि	भवथ अस्मिन्	व्यसे अस्मि	व्यसे ① आथ (स्थि)	व्यन्थ्वे अस्मिन्
उ.पु मि[प]	भवान् वस्मि	भवामः अस्मिन्	व्यसे अस्मि	व्यसे ① आथ (स्थि)	व्यन्थ्वे अस्मिन्

2. भूतेश्वर (लड़.) (अनघतन भूते)

• A added before दातु (अदे/आदे), (अनाद्यतने लट्.)

प्र.पु	अभवत् तु [इप्]	अभवतो ताम्	अभवन् अन्	अवनत त	अवनेताम् ① आताम् ②	अवनेत् अन्त
म.पु	अभवः स् [इप्]	अभवत् तम्	अभवत् त	अवनेयाः ताम्	अवनेताम् ① आताम् ②	अवनेष्ट्वम् द्वम्
उ.पु	अभव [प्] अम्	अभवान् व	अभवामि म	अवने इ	अवनेत्। वहि वहि	अवनेदामहि महि

3. भूतेश (लुड.) (भूते)

प्र. पु	अभूत् व् [इप्]	अभूतां तम्	अभूव उस् / अन्	अ / आ added before अम् (अद् / आद्)	अवदिष्ट त	अवदिष्टात् आताम्	अवदिष्टत अन्त
म. पु	अभूः स् [इप्]	अभूव तम्	अभूत त	अवदिष्टा यास्	अवदिष्टायाश्च आथाम्	अवदिष्ट्वम् एवम्	
उ. पु	अभूव [प्] अम्	अभूव व	अभूस् म	अवदिष्टि इ	अवदिष्ट्याहि वहि	अवदिष्ट्माहि माहि	

4. અધોક્ષજ (લિટ) • દ્વિત્વ (પરોક્ષાનુચિતભૂતે)

म.पु.	वभूव [ण] अ [ल]	वभूवतुः अतुस्	वभूतुः उस्	ववक्षे ए	ववक्षसे आत	ववक्षिरे इरे
म.पु.	वभूविथ थ [ल]	वभूवथः मथुस्	वभूव अ	ववन्दिषे से ५	ववन्दिषे आथे	ववन्दिषे ध्वे ५
उ.पु.	वभूव [ष्] अ [ल]	वभूविन न ५	वभूविन म ५	ववन्दे ए	ववन्दिवहे वहे ५	ववन्दिवहे महे ५

5. बालकल्कि (लुट) (अनघातने भविष्य लुट) with [all सेट]

प्र. पु	अविता ता	अवितारो तारो	अवितारः तारस्	अविता ता	अवितारो तारो	अवितारः तारस्
म. पु	अवितामि तास्मि	अवितारम्यः तारम्यस्	अवितारम्य तारम्य	अवितामि तास्मि	अवितारम्ये तारम्ये	अवितारम्ये तारम्ये
उ. पु	अवितारि तास्मि	अवितारस्वः तारस्वस्	अवितारस्वः तारस्वस्	अवितारि तास्मि	अवितारस्वहे तारस्वहे	अवितारस्वहे तारस्वहे

चवतिथि विधि मन्त्रोक्तः-
१.४.६५

१ आत्मनेपदी धातु

ॐ अनुनासिक भयं यदि अनुगतं है
तो उसे अनुवातेतु धातु
कहते हैं। १.२. आत्म, वस्

ॐ कित् - १.३ शीत् - शीते
पूङ् - पूते
हीङ् - ड्यते

अनुवातेतुः आत्मनेपदम्
(१.३.१२)

२ अभ्यपदी धातु

ॐ स्वरितेत्
१.३. भजं - भजति

ॐ भित्
कुक्कुम् - करोति
कुक्कुम् - कुक्कुते

स्वरितेत्तः अभ्यपदम्
(१.३.१२)

३ परस्मैपदी धातु

शेषात्मनेपदम्

पा - पिबति

भू - भवति

पठ - पठति

अङ्ग कार्य सहायक-१ १३. २/४

यस्मात् तस्य विधिरसरादि प्रत्ययेऽङ्गम् (१.४.१३)
प्रत्यये के पूर्व शङ्खेनकप की अङ्ग सहायक होती है

भू + शप् + ति

भू - शप् प्रत्यय का अङ्ग

भू + शप् - ति प्रत्यय का अङ्ग

अङ्ग कार्य - वर्णनिमित्त

अङ्ग कार्य - प्रत्यय निमित्त

वाणात् आङ्गं वलीयः

धातु विभाग

अजन्त

i. अकारान्त - गणकथ

ii. अकारान्त - पा, वा

iii. अकारान्त - ति, चि

iv. अकारान्त - ली, ली

v. अकारान्त - पिबु, शङ्कु

vi. अकारान्त - भू

vii. अकारान्त - कृ, जायते

viii. अकारान्त - अ, वृ

ix. अजन्त - वल, क्षी

हलन्त

i. अङुपद्य - पठ, पृथ

ii. अङुपद्य - मित, मिल

iii. अङुपद्य - मुञ्च, मुञ्च

iv. अङुपद्य - कृष्, पृष्

v. अवशिष्ट

for कित्, डित् प्रत्यय

i. सम्प्रसारणी धातु

ii. अनिवित धातु

iii. अनुनासिकान्त धातु

६ काल्कि (लृट्)

परस्मैपद (परपद)

आत्मनेपद (आत्मपद)

	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन	एक वचन	द्वि वचन	बहु वचन
प्र. पु	अविध्यति रथति	अविध्यतः रथतम्	अविध्यन्ति रथन्ते	अविध्यते रथते	अविध्यते रथते	अविध्यन्ते रथन्ते
म. पु	अविध्यसि रथसि	अविध्यथः रथथम्	अविध्यथ रथथ	अविध्यसे रथसे	अविध्यथे रथथे	अविध्यध्वे रथध्वे
उ. पु	अविध्यामि रथामि	अविध्यामः रथामः	अविध्याम रथाम	अविध्ये रथे	अविध्यामहे रथामहे	अविध्यामहे रथामहे

७ विधाता (लोट्) May/Let लोट् च

	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवताम्	भवताम्	भवताम्
प्र. पु	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवताम्	भवताम्	भवताम्
म. पु	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवताम्	भवताम्	भवताम्
उ. पु	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवतु/भवतात्	भवताम्	भवताम्	भवताम्

८ विधि (विधि लिट्) विधि लिट् च

	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्
प्र. पु	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्
म. पु	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्
उ. पु	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्	विधि लिट्

९ कामपाल (आशीर्लिङ्)

	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्
प्र. पु	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्
म. पु	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्
उ. पु	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्	आशीर्लिङ्

१० अजित (लृट्)

	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्
प्र. पु	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्
म. पु	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्
उ. पु	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्	अजित लृट्

लेकार	कतीरि	कमीणि	भावे
लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् (गण अन्तर्गत) (सार्वधातुक / कृष्णधातुक)	10 manners of forming अङ्गः add to 10 गण	यक् य added for all धातु	भावे यक् य added for all धातु
लिट्, लृट्, लृट्, आशीर्लिङ् लुङ्, लृङ्. (गण अन्तर्गत) (भारविधायक / श्वेतधातुक)	गण classification does not matter in forming अङ्ग	यक् य is not added	यक् य is not added

• श्लेष्म, अग्निहृ, धातु -

लोट् : In लृट्, लृट्, लृट्, धातु 'takes' 'इ'
 लिट् :

अनिष्टः : _____ , धातु takes 'इ'

बेदः : _____ , धातु does not take 'इ'

• टित् लकार, क्तिन् लकार - Similar प्रत्यय
• सकर्मक & अकर्मक धातु- (Transitive Intransitive) लङ्। अन्ता प्रयतिजगरणं इति अथ मय निचित भरणम् ।
BAC Pg. 216C

औपदेशिक धातवः - शयन क्रीडा आदि विषयार्थः धातव एते कर्मणि भोक्ताः ।
अनुपदेशिक धातवः - पाणिनीय धातुपादे १९४३ भागः ।

आन्तरिक आतवः - पोषणीय धातुस्रोत 1943 धातवः - अनिश्चित
अन्तर्गत आतवः - unlimited
प्रथम गण समूह - 1, 4, 6, 10 अवलोकित धातवः - 1300 धातवः
द्वितीय गण समूह - 1, 4, 6, 10 अवलोकित धातवः - 1300 धातवः

प्रतिपादिकाः

अथर्व	→	अथ	→	अन
युव	→	यु	→	अन
पुत्र	→	पु	→	अन
गुण	→	गु	→	अन
धृत्	→	धृ	→	अन

• सार्वधातुक प्रत्यय, आधधातुक प्रत्यय

६ विकरण प्रत्ययाः प्रायः धातोः तिङ् प्रत्यये परे ये प्रत्ययाः विधीयन्ते ते

20: शप्, श्यन्, श्नु, श्वा, श्वन्, उ, श्ना, श्य, तास्, सिप्
आम्, श्वि, श्वि

आम्, धिम्, विच्, क्स्, यङ्, अङ्, चिण्, यक्, शानच्, शायच्

(भुइ, भुई, भुई, लिटि.)
आशेलिटि, भुई.
सैट अलिटि वेड P A U
लिटि - बिल अनुप्रयोग - यकीर चक्रे य is not added

अ. - 8 varieties

सेट, अनिट, वेट

① सेट: ~~अनित~~ प्रत्ययः
लृट्, लिट्, लृङ्
(same)

② सेट कृत प्रत्ययः
तुमुन्, क्त्वा, क्त, क्तवन्तु,
तव्यत्, तृच्य् etc.

सेट, अनिट, वेट धातु

→ अनिट - उपदेशावस्था में जो धातु
एकाच् भी हों तथा अनुदात्त भी
हों (इत् निकलने के बाद)
eg दुपचुर्ष् after इत् संदा
पच्य → एकाच् अनुदात्त

∴ पच्य is अनिट

पठ् → एकाच् & अवन्त

∴ पठ् is सेट
एकाच् उपदेशोऽनुदात्तात् (7.2.10)

→ वेट - ① स्तु

- ② अदादिगण का स्तु
- ③ दिवादिगण का स्तु
- ④ स्वारि & त्र्यादि का धूञ्
- ⑤ आरे अदित् धातु
eg अक्षुं, क्लिष्टुं

⑥ स्तु, नश्, लृप्, लृप्, लृहृ,

मुहृ, रिन्हृ, स्तुहृ

⑦ निर्वृष

→ सेट - remaining all हलन्त धातु

धातु	प्रत्यय	इडागम
उ	उ	✓
उ	अ	×
अ	उ	×
अ	अ	×

द्वित्व अभ्यासकार्य

लिट्, संत्, चड्, यङ्, लृङ् (अनुदात्त धातु)
प्रत्यय पड़े होने पर धातुओं का द्वित्व होता है

हलादि - प्रथम अवयव एकाच्
अनित्यन्त अलादि द्वितीय अवयव एकाच्

eg. ऊर्णु → ऊर्णु → ऊर्णु → ऊर्णु
जागृ → जागृ → जागृ जागृ

if एकाच् धातु

पठ् → पठ् पठ्

अट् → अट् अट्

→ नन्त्राः संयोगादायः (6.1.3)

• संयोग के आदि में स्थित न्, रे, र्
को द्वित्व नहीं होता।

→ पूर्वप्रियासः

पूर्व धातु को नाम अभ्यास

पर अव्यय

अध्यायी सहजबोधा (Ch. 10)

II, Ch. 19

* अभ्यास कार्य

① हलारि शेषः

जे हल् आदि में नहीं है, उन हलों का
लोप हो जाता है

eg पठ् पठ्

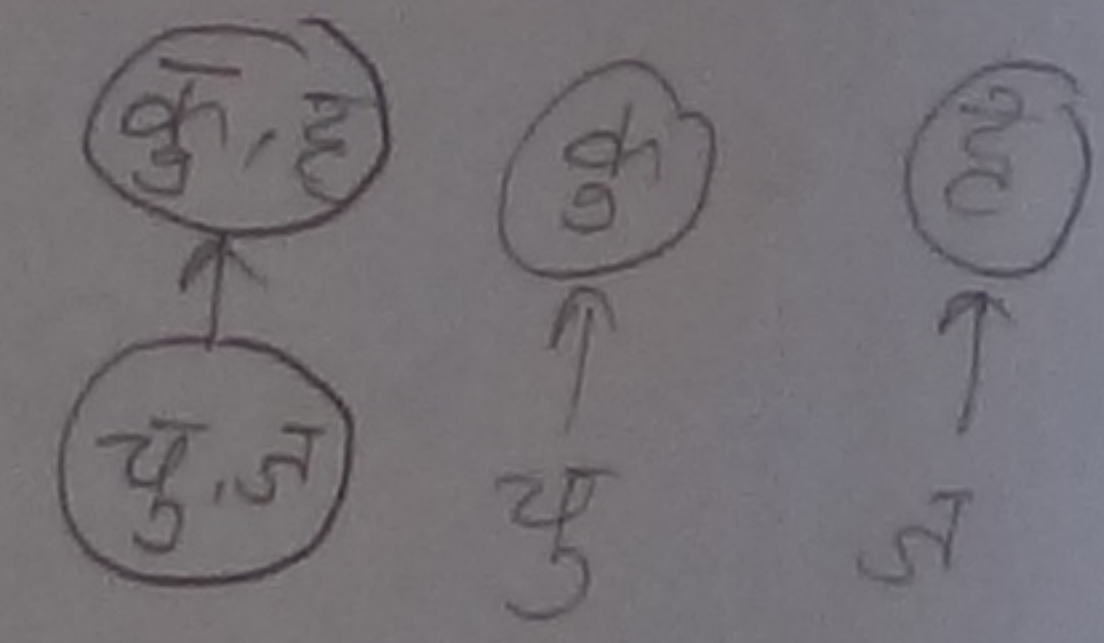
पठ् × ⇒ पपठ्

② अभ्यास के दीर्घ स्वर का ह्रस्व होता है

eg. आट् → आट् आट् → आ आट्

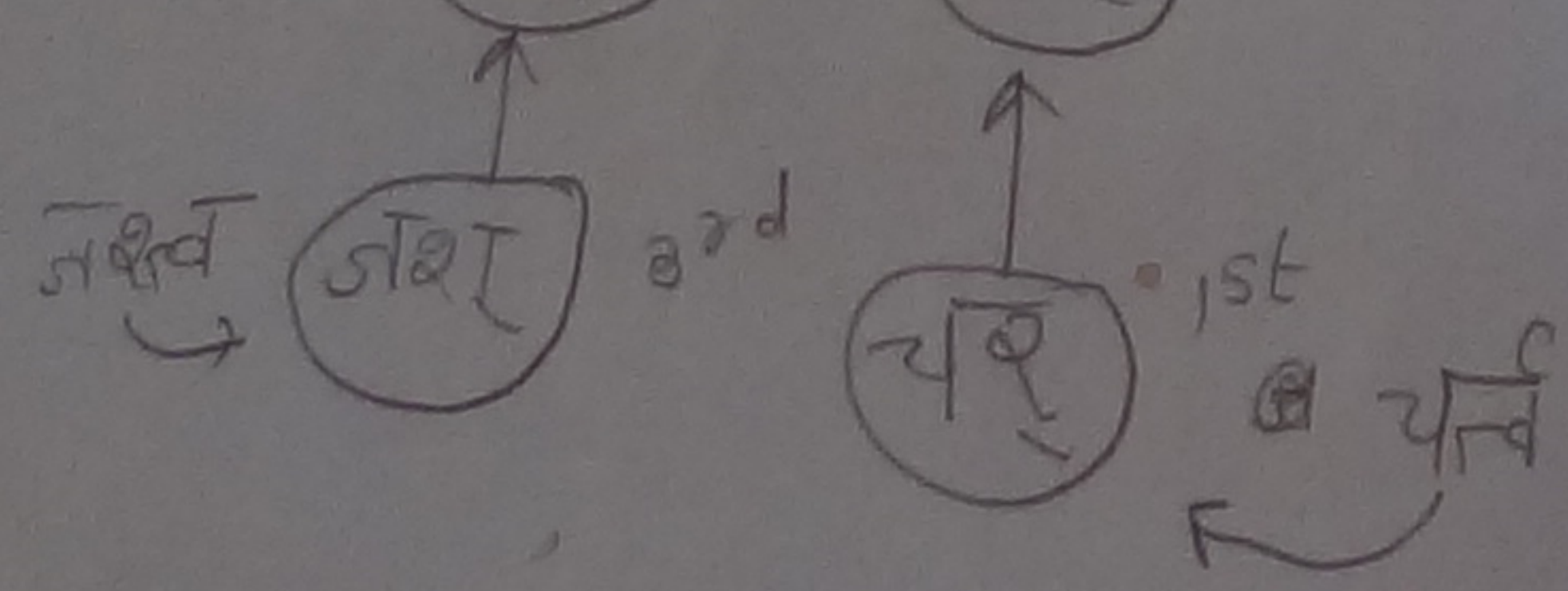
→ ख आट्

③ कुहोः पु

④ अश 4th

रश्च 2nd

BAC pg. 843, pg. 365

कर्तृवाच्य - (अकर्मक & अकर्मक धातु)

eg. बालकः विद्यालयं गच्छति।

सिंहः वनं अगच्छत्/गतवान्।

कर्मवाच्य - (अकर्मक धातु only)

छात्रेण वेदः पठ्यते

बालकेन पुस्तकं पठितम्

भाववाच्य - (अकर्मक धातु only)

रामेण हस्यते

अकर्मक
converted to अकर्मक

From कर्तृ → कर्म

अः पाठं पठति → तेन पाठः पठ्यते

गौः तृणानि अक्षयति → गवा तृणानि अक्षयन्ते

रक्षः रावणं हतवान् → रामेण रावणः हतः

From कर्म → कर्तृ

मया त्वं दृश्यसे → अहं त्वाम् पश्यामि

शमिकेण कार्यं कृतम् → शमिकः कार्यं कृतवान्

From कर्तृ → भाव

अः तिष्ठति → तेन स्थीयते

अहम् चिन्तयामि → मया चिन्त्यते।

From भाव → कर्तृ

मया हस्यते → अहं हस्यामि

• विकर्मक-धातु (BAC pg. 151)

क्रिया has two कर्म

मुख्य कर्म (Direct object)

गौण कर्म (Indirect object)

1. दुह - गोपः गां पयः दोगधि
गव्यं मे

2. याच - दरिद्रः राजानं वस्त्रं याचते

3. पच - सः तण्डुलान् ओदनं पचति

4. कष्ट - राजा चौरं शतं दण्डयति

5. कष्ट

6. पृच्छ - मुनिं मार्गं पृच्छति

7. पि - सः लतां पुष्पाणि चिन्तति

8. श्रू - गुरुः शिष्यं धर्मं श्रूते

9. शस् - गुरुः शिष्यं धर्मं शसति

10. जि

11. मन्य - क्षीरसागरम् अमृतम् भक्षन्ति।

12. मुष

13. ती, वड - सः ग्रामं अजां वडति

14. हृ - चौरः कृपणं धनम् अह्वयते

15. कृष - नराः वसुधां रत्नानि कर्षन्ति।

कर्तृ → कर्म

गोपः द्येनुं पयः दोगधि → गोपेन द्येनुः पयः दुह्यते।

① वयच् - (सब पदसमैपदी)

देवदत्तः अस्मिन् पुत्रं इच्छति।

देवदत्तः पुत्रीयति

पुत्रं इव आचरति → पुत्रीयति

बालः किरिच्छति - बाल की लालसा

कर्मि इव आचरति - कर्मि यति

② काम्यच्

देवदत्तः अस्मिन् पुत्रं इच्छति - देवदत्तः पुत्रकाम्यति

(इच्छा का कर्म)

③ वयङ् (सब आत्मनेपदी)

कर्ता का उपमान

हन्ती इव आचरति - हन्मायति

हरिः इव आचरति पोषकः

→ पोषकः हरीयति

स्त्रो भवति - स्त्रमायति

अस्त्री भवति - अस्त्रमायति

मुञ्चन्ती भवति - मुञ्चमायति

कलहं करोति - कलहमायति

वाप्यम् उद्वहति - वाप्यमायति

मुक्तं अनुभवति - अनुभवमायति

④ वयष् (U)

लोहित भवति - लोहितायति

लोहितायति

खट्वाट भवति - खट्वाटायति

⑤ विप् (अवर्षहारी लोप)

(only P)

गर्मि इव आचरति - गर्मायति

अव इव आचरति - अवयति

गौः इव आचरति - गवति

⑥ णिच् (U) Causative

देवदत्तः पुत्रं इच्छति - देवदत्तः पुत्रं करोति

अस्त्रं करोति - अस्त्रमायति

विद्वांसम् आचरति - विद्वांसमायति

कलहं करोति - कलहमायति

रूपं वरयति - रूपमायति

सूत्रं करोति - सूत्रमायति

⑦ प्रयोजक (Causative) (U)

तत्प्रयोजको हेतुश्च (1.4.55)

eg. गुरुः शिष्यं पाठयति

गमयति, आवयति

(गमन) (विलान)

णिच् = ण + इ + य

आवृ + णिच् + शप् + ति → आवृ + इ + अ + ति

→ आवि + अ + ति → आवदे + अ + ति

→ आवदय + अ + ति → आवदयति / आवयति

⑧ चुरादिगण

स्वार्थिक णिच्

⑨ यङ् (द्वित्व) (Intensives)

अभी दातुओं से लड़ी लगती

पौनः पुन्यं भृशार्थश्च क्रिया समाभिहार - क्रिया बार बार करना

पठ् + यङ् → पापठ्य → बार बार पढ़ना

गम् + यङ् → जगम्य → टेढ़ा जाना

चर् + यङ् → चर्ज्य → निमित्त प्रकार से चलना

यङ्-लुगन्त (चक्रपाणि) - यङ् प्रत्यय का विकस

से लोप होता है। [only P]

⑩ भञ्जन्त - (Desiderative) (द्वित्व)

देवदत्तः कर्तुम् इच्छति → देवदत्तः चिकीर्षति

गन्तुम् इच्छति → निगमिषति

वेष्टुम् इच्छति - विष्टवते

* पूर्ववत् भनः भञ्जन्त धातुओं का वही पद रहेगा जो सन् प्रत्यय लगने के पहिले था।

1. भनाद्यन्तधातु वृत्ते:

A new धातु derived from a old धातु or a प्रातिपदिकम्

① भन् (भ + अ + ण्) (Desiderative)

to desire to do (क्रिया लच्छायाम्)

eg. ता + भन् = जिहाम

द्विज अभ्यासकार्य

ज्ञातुम् इच्छा जिहाम

to desire to know

कृ + भन् = चिकीर्ष

कर्तुम् इच्छा चिकीर्ष

reduplication (नर नारायण)

(अभ्यास अभ्यास)

② वयच् (कृ + य् + अ + य्)

नामधातु a root derived from noun

desires (परस्मैपदी)

eg. पुत्रम् + वयच् = पुत्रीय

desires to have a son

इच्छा / आचरण

③ काम्यच् (कृ + आ + य् + अ + य्)

नामधातु

desires

eg. हितम् + काम्यच् = हितकाम्य

desires for benefit

④ वयङ् (कृ + य् + अ + य्)

नामधातु

desires

eg. हितम् + वयङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑤ विप् (कृ + व् + अ + य्)

नामधातु

desires

eg. हितम् + विप् = हितकाम्य

desires for benefit

⑥ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

desires

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑦ वयष् (कृ + य् + अ + य्)

नामधातु

eg. हितम् + वयष् = हितकाम्य

desires for benefit

⑧ णिच् (ण + इ + य्)

नामधातु

eg. हितम् + णिच् = हितकाम्य

desires for benefit

⑨ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑩ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑪ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑫ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑬ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑭ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑮ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

⑯ यङ् (य् + अ + क्)

नामधातु

eg. हितम् + यङ् = हितकाम्य

desires for benefit

1) आय (आ + यु + अ)
गुण, धूप - धातु

2) इयिङ् (ई + यु + अ + इ)
कृत् धातु

उपसर्ग

उपसर्गों का लक्षण नीचे ।
प्रहाराहार भंगार विहार परिहार वत् ।।

उपसर्ग धातु और कृदन्त के पहले लगते हैं

प्र- आगे	धातु	शब्द / कृदन्त
परा - पिछे →	प्रणश्यति (perishes completely)	
अप - विरुद्ध	पराजयते - defeats	
सम् - एकत्र, अच्छा	अपगच्छति - goes away	
अनु - पिछे पिछे	संहरते - withdraws completely	
अव - नीचे	अनुशोचति - laments others facts	
निम् - बाहर	अवगच्छति - understands	
नीर् - बाहर	निश्चलति - slips away	
दुस् - दुष्ट	निर्गच्छति - goes out	निर्जल - without water
दुर - मुश्किल	दुश्चरति - acts badly	दुर्बुद्धि
वि - अलग	विस्मृत्यति - creates	
आ - पर्यंत	आगच्छति - comes	
नि - अधिक	निर्दिशति - commands	
अधि - उपर	आधिगच्छति - attains	
अति - उस्तरक ;	अतिरति - crosses	
आपि - भी	अपिदेवाति - covers	
कु - उत्तम	कुप्रसीदति - becomes very satisfied	सुकृति
अभि - तरफ	अभिरक्षति - protects from all sides	
प्रति - विरुद्ध	प्रतिगच्छति - returns	
परि - सभी दिशा	परिरुध्यति - dries completely	प्रतिकार - counter action
उप - पास	अगच्छति - approaches	
उद् - उपर	उत्तिष्ठति - stands	उपासता - worship, sitting near
		उद्भव - creation, birth

धातुः + कृत प्रत्ययः = प्रातिपदिकम्
nominalisation of धातु
is done by suffixing कृत-प्रत्यय

कृत प्रत्यय can denote कालिक, भाव,
time or necessity of action

* meaning of प्रत्यय is related to corresponding
धातु

विष्णुकृत्य / कृत्याः (कर्मणि / भावे)
यत् कथय्यतु; तव्यत्, तव्य; अनीयश्च
meaning: should be done, fit to be done,
necessarily to be done, possible
to be done

Gender: लिङ्ग is determined by the
लिङ्ग of a qualified noun

Declension: In पुं & न - 'अ' ending
स्त्री - 'आ' ending (दाप्)

विग्रहवाक्यम्: 1. कर्तव्यम् किं कर्णीयम्
2. दातुं योग्यम् देयम्
3. वक्तुं शक्यं वचनीयम्

a. यत्, कथय, उच्यत (कर्मणि / भावे)

content: य

e.g. जि + यत् = जेय (जो जितना चाहिए)

जा + यत् = ज्ञेय (जो ज्ञातना चाहिए)

लभ् + यत् = लभ्य (जो मिलना चाहिए)

पुं न स्त्री
जेय, ज्ञेय, ज्ञेया
जेयः ज्ञेयम्, ज्ञेया
e.g. शास् + कथय = शिष्य (जिसको शासित
करना चाहिए)

(अर्ह) fit → (जो शासित करते योग्य है)

(शक्ति) possible → (जिसको शासित कर सकते हैं)

necessary → (जिसको शासित करना आवश्यक
है)

वृश् + कथय = वृश्य
कृ (80) + कथय = कृत्य

कृ + उच्यत = कार्य (passive)

कृ (2P) + उच्यत = वाच्य

विद् (2P) + उच्यत = वेद्य

वृज् (10) + उच्यत = पूज्य

लिह् (2P) + उच्यत = लेख्य

b. तव्यत्, तव्य (कर्मणि / भावे)

content: तव्य

देवदेवतेन वृत्त्यः पठितव्यः

वाम् (1P) + तव्य = गन्तव्य

जा (9P) + तव्य = ज्ञातव्य

मत् (4A) + तव्य = मन्तव्य

(विचार करनी) भज् + तव्य = भक्तव्य

c. अनीयश्च (कर्मणि / भावे)

content: अनीय

चित (100) + अनीयश्च = चिन्तनीय

वृश् (1P) + अनीयश्च = दर्शनीय

श्रु (1P) + अनीयश्च = श्रवणीय

कुज् (70) + अनीयश्च = भोजनीय

(अनुभव करनी) भया गतव्यः पठनीयः

d. तृच (कर्तरि) [MNV तृल]

content: तृ

meaning: doer / agent of the given action

Gender: all 3 लिङ्ग

Declension: In पुं & न - तृजन्त

स्त्री - तृनी (दीप्)

विग्रहवाक्यम् - करोति इति कर्ता
पश्यति इति कर्ता

e.g.

कृ (80) + कृप् = कर्तृ

पुं न स्त्री
कर्तृ कर्तृ कर्त्री
↓ ↓ ↓
कर्ता कर्तु कर्त्री <1.1>

वा (30) + कृप् = वातृ

पुल (कर्तृ) HNV [एक]

Content: वु → अक

Gender: all 3

Declension: पुं द न - 'अ' ending

स्त्री - 'आ' ending

विगृह्यवच्यम्: करोति इति कारकः
मेवते इति मेविका

e.g.

नी (10) + पुल्ल = नायक (नयति इति)
(lead) नायकः

याच (10) + पुल्ल = याचक (याचते इति)
वाचकः

पू (9P) + पुल्ल = पावक (पुनाति इति)
पावकः

नायक
नायक नायिका
↓ ↓
नायक नायक नायिका <1.1>

विप (कर्तृ)

Content - zero प्रत्यय

Gender - all 3

Declension - accord to last letter

in स्त्री लिङ्ग no प्रत्यय is attached.

विगृह्यवच्यम् - आसते इति भास

e.g.

भास् (1A) + विप = भास्

ऊर्न् (100) + विप = ऊर्न्
(ऊर्न्मते इति ऊर्न्)

विष्णुनिष्ठ / निष्ठा

क्त - (कर्मणि, भावे, कर्तृरि of a past or present)

क्तवत् - (कर्तृरि - agent of past action)

a. क्त (कर्मणि, भावे कर्तृरि (भूते, वर्तमाने))

Content - त

Meaning - कर्म

V.V. Imp * कर्तृ - in गत्यर्थ or when धातु is अकर्मक

Gender - 3 लिङ्ग

Declension - पुं न - 'अ' ending

स्त्री - 'आ' ending गङ्गा (टाप्)

Meaning:

भूते

वर्तमाने

	कर्मणि	भावे	कर्तृरि
देवदत्तेन श्लोकः श्रुतः (भुक्ता गथा श्लोक)	अर्चितः		
देवदत्तेन गतम् (जाया गथा)	मम मतम्		
देवदत्तः ग्रामं गतः (गया हुआ देवदत्त)	X		

e.g. वा + क्त = वात (जो जाना हुआ है)
कर्मणि

प्र + भृ + क्त = प्रभृ (जो भुङ्गा हुआ है)
कर्तृरि

e.g.

गम् (1P) + क्त = गत (कर्मणि)
जो पहुँचा गया है

गम् (1P) + क्त = गत (कर्तृरि)
जो गया है

कृ (80) + क्त = कृत

पुं न स्त्री
कृत कृत कृता
↓ ↓ ↓
कृता कृतम् कृता
इष्ट + क्त = इष्ट
इष्टम् इष्टम् इष्टा

क्तवत् (कर्तृरि भूते)

Content: तवत्

Gender: all 3 लिङ्ग

Declension: पुं द न - भगवत्

स्त्री - (डीप्) नदी

विगृह्यवच्यम् - अकरोत् इति कृतवान्

e.g. कृ (80) + क्तवत् = कृतवत्

कृतवत् कृतवत् कृतवती
↓ ↓ ↓
कृतवान् कृतवत् कृतवती
<1.1> प्रष्ट + क्तवत् = प्रष्टवत्

अपृच्छत इति पृच्छवान्

* पृच्छते → प्रष्ट → पृच्छत् - अपृच्छत इति
पृच्छान् तस्मै

24

अस्थिताम / (धातु / धातुच)

Meaning - they are replacement for लट् (वर्तमान) & लृट् (भविष्य काल)

a. धातु (लट् प्र.पु व.पु → धातु भावक
धातु लभ्यते → गच्छत
Meaning - कर्तृ of present or future action of परस्मैपदी धातु

Content - अत्

Gender - लृट् → अत् is added
all 3

Declension - ~ मत्पु

स्त्री लिङ्ग लृट् पुं - गच्छत → अत्

only for न - गच्छत → अत्

① ④ ⑩ स्त्री - गच्छती → नदी

b. धातुच अदन्त → लट् प्र.पु व.पु → अत्

अदन्त → लट् प्र.पु व.पु → अत्

Meaning - कर्तृ of present or future action of आत्मनेपदी धातु

• कर्म of present or future action

• आत्

Content - • आत्

• when अत् ends with अ → आत्

• लृट् अत् is added

Gender - (कर्मणि भावे) → अत् is added in A धातु

Declension - पुं द न - 'अ' ending

स्त्री - टाप् 'आ' ending

धातु type

3. Find out लकार (लट् or लृट्)

प्रयोग (कर्तरि/कर्मणि/भावे)

लट्	कर्तरि	P	पश्यति → पश्यतु (लट्)
	A	A	लभते → लभमान (लृट्)
कर्मणि	P	P	वृक्षयते → वृक्षयमान (लृट्)
	A	A	लभ्यते → लभ्यमान (लृट्)
लृट्	कर्तरि	P	वक्ष्यति → वक्ष्यतु (लृट्)
	A	A	लक्ष्यते → लक्ष्यमान (लृट्)
कर्मणि	P	P	वक्ष्यते → वक्ष्यमाण (लृट्)
	A	A	लक्ष्यते → लक्ष्यमान (लृट्)

लकार → if श्य is seen in अङ्ग then it लृट् otherwise लट्

प्रयोग → श्य is only for कर्तरि

If the धातु is P and शानच्

प्रत्यय is added then it should be कर्मणि/भावे

In लट् when धातु is A

if य in अङ्ग → yes → कर्मणि/भावे

No → कर्तरि

In लृट् when धातु is A

it can be any प्रयोग

e.g. लप्समान, लप्समाने

भावे should be in neuter singular

e.g. क्रियमाणानि <1-3>

1. क्रियमाण (नपुंसक श्रुतिपदिक)

2. कृ शानच् (80)

3. लकार → no श्य hence लट्

4. प्रयोग → य is seen hence कर्मणि

क्रियमाणानि → लट् कर्मणि

कृ (80) + शतृ (लट्/कर्तरि) = कुर्वतु

+ शानच् (लट्/कर्तरि) = कुर्वणि

+ शानच् (लट्/कर्मणि) = क्रियमाण

+ शतृ (लृट्/कर्तरि) = करिष्यतु

+ शानच् (लृट्/कर्मणि) = करिष्यमाण

करते हुए

करते हुए

कि नानी

भविष्य में

भविष्य में

जानी हुई

गम् + शतृ (लट्/कर्तरि) = गच्छतु

+ शतृ (लृट्/कर्तरि) = गमिष्यतु

गच्छति

गमिष्यति

गम् + शानच् (लट्/कर्मणि) = गम्यमान

+ शानच् (लृट्/कर्मणि) = गमिष्यमाण

गम्यते

गमिष्यते

both are कर्मणि ∴ गम् धातु

is परस्मैपदी and शानच्

is applied to आत्मनेपदी

मन् + शानच् (लट्/कर्तरि) = मन्मान

(4A)

(who is thinking)

लभ् + शानच् (लट्/कर्तरि) = लभ्यमान

(1A)

Steps to identify meaning-

1. Take out श्रुतिपदिक by taking off the विभक्ति

2. Find out धातु & प्रत्यय

भावे & other कारक

ल्युट्

धञ्

क्तिन्

ल्युट् (भावे & कारक other than कर्तरि)

meaning -

भाव

करण

अधिकरण

content - यु → अन

Gender - In the sense of भाव नपुंसक

Declension - 'अ' ending neuter

विग्रहवाक्यम् -

भावे - दर्शति (seeing)

भोजन (eating)

श्रवण (hearing)

करण - वृक्षयते अनेन इति दर्शनम्

स्वायते अनेन इति ज्ञानम्

अधिकरण - ज्ञायते अस्मिन् इति ज्ञानम्

कर्मणि - ज्ञायते इति ज्ञानम्

e.g. कृ + ल्युट् = करण

क्रियते अनेन इति करणम्

श्रु + ल्युट् = श्रवण

भावे

श्रुतिः इति श्रवणम्

(भावे व्युत्पत्तिः)

प्र + भा (2P) + ल्युट् = प्रमाण
to know (मीयते अनेन) इति प्रमाणम्

स्था + ल्युट् = स्थान
अधिकरण (तिष्ठति अस्मिन् इति स्थानम्)

भू + ल्युट् = भवन (भवति अस्मिन् इति भवनम्)

विग्रह प्रयोग, भावद्योतक

पश्यति → दर्शयति करोति

शृणोति → श्रवणं करोति

धञ् (भावे & कारक other than कर्तरि)

meaning - भाव

Any कारक other than कर्तरि

content - अ

Gender - पुल्लिङ्ग

Declension - 'अ' ending पुं like वाच

विग्रहवाक्यम् -

भाव - पठेनम् इति पाठः

कर्मणि - लोक्यते इति लोकः
(what is experienced is लोक)

करण - पश्यते अनेन इति पाठः

अपादाने - आहरन्ति श्वं यस्मात् इति आहारः
(from which people take less)

अधिकरण - शमन्ते अस्मिन् इति शमः

eg.

रम् + धञ् = राम

त्यज् + घञ् = त्याग

भुञ् (70) + घञ् = भोग
eat

कृत प्रत्यय को make अव्यय

a. क्त्वा

b. ल्यप्

c. तुमुन्

• क्तिन् (भाव के कर्म other than कर्ता)

meaning - धर्ज्य i.e भाव

• कर्ता other than कर्ता

content - ति

Gender - स्त्रीलिङ्ग

Declension - क्तिन् ending
like मति

• क्त्वा

meaning - having done action A, he
does action B

content - त्वा

(इह आगम when धातु is सेट)
Gender & declension - अव्यय

eg. कृ (80) + क्त्वा = कृत्वा

• ल्यप् (७०)

७० क्त्वा - used when धातु takes उपसर्ग

• ल्यप् is not used when लभ्

eg. अविविक्त्वा, अकृत्वा

content - थ

• थ is added in certain cases.
Gender & declension - अव्यय

eg. पू + लभ् (1P) + ल्यप् = पूणम्य

वि + हा (3P) + ल्यप् = विहाय

• तुमुन् (भाव) (infinitive)

content - तुम् (इह आगम when सेट धातु)

Gender & declension - अव्यय

eg. कृ + तुमुन् → कर्तुम् (to do)

पठ् + तुमुन् → पठितुम् (to study)

दा + तुमुन् → दातुम् (to give)

[HNV] अथोक्षजाम् (कर्तरि लिट्)

क्वस्त् १ परस्मैपद → वस्

कि २ परस्मैपद → व

कान् ३ आत्मनेपद → आन

eg. अद् + क्वस्त् → आदिवस्

↓
आदिवान् <1.1>

कृ + कान् → चक्राण्

↓
चक्राणः <1.1>

[HNV]

• आलु (doing as a habit or duty)

क्रप् + आलु → कृपालु

दथ् + आलु → दथालु

• त्र (कबण प्रयोग)

दा + त्र → दात्र → दात्रम् <1.1>
(with which one cuts)

शस् + त्र → शस्त्र → शस्त्रम् <1.1>
(with which one kills)

नी + त्र → नेत्र → नेत्रम् <1.1>

शास् + त्र → शास्त्र → शास्त्रम्
(by which one is instructed)

वस् + त्र → वस्त्र
(with which one covers)

[HNV]

• उणादि

→ set of प्रत्यय that are applied after
धातुs to form proper names (सिद्धा)

→ missing कृत प्रत्यय to support the
theory that all नाम (प्रातिपदिकम्) are
derived from धातु

[अटचर]

• पञ्चुल

पा + पञ्चुल = पायम् (पी.पी कर)

दा + पञ्चुल = दायम् (दे.दे कर)

प्रातिपदिकम् + लङ्गितप्रत्यय = new प्रातिपदिकम्

तत् हित
तस्यः प्रयोगः चितः इति लङ्गिताः

1. तस्य अपत्यम् (descendant of.)

- a. अण्/अञ्
- b. इञ्
- c. ङ्ङ् → only female names

a. अण्/अञ्

लङ्गितवाक्यम् - तस्य अपत्यम्
content - अ

अदि वृद्धि in the अङ्ग

Gender - accord to gender of the noun which the लङ्गित वृत्ति is qualifying

Declension - m - 'अ' ending
f - डीप् (ई)

विग्रहवाक्यम्

भरतस्य अपत्यं पुमान् भरतः।

भरतस्य अपत्यं स्त्री भारती।

eg. धृतराष्ट्र + अण् → धार्तराष्ट्र

धृतराष्ट्रस्य अपत्यं पुमान् धार्तराष्ट्रः।

पाण्डु + अञ् → पाण्डव

पाण्डोः अपत्यं पुमान् पाण्डवः।

भृगु + अञ् → भारवि डीप् भारवि

भृगोः अपत्यं स्त्री भारवि

b. इञ्

all are 11th क अण्/अञ्

content - इ

Declension - m - 'इ' ending
f - डीप् (ई)

eg. अरुण + इञ् → आरुणि

अरुणस्य अपत्यं पुमान् आरुणिः

गर्ग + इञ् → गार्गि

गार्गिः <11>

c. ङ्ङ्

लङ्गितवाक्यम् - तस्य अपत्यम्

प्रातिपदिकम् should be name of a female

content ङ् → ण्य
अदि वृद्धि, ङि लोप

Gender - m

Declension - m - 'अ' ending
f - डीप् (ई)

विग्रहवाक्यम् -

कुत्थाः अपत्यं पुमान् कौन्तेयः

eg. गङ्गा + ङ्ङ् → गङ्गायः

गङ्गायाः अपत्यं पुमान् गङ्गायः

वाधा + ङ्ङ् → वाधेय

2. भत्वर्थियाः (one who has...)

a person or a thing which has ... or in which ... exists

a. भृङ्गुप् → वृङ्गुप् for any प्रातिपदिकम्

b. इतिः for अ ending प्रातिपदिकम्

c. विनिः for अम् ending प्रातिपदिकम्

d. अयः for अरादि गण

v. मनुष्य

लक्षणवाक्यम् - तं अस्म्य/अस्मिन् अस्ति

content - मनु

If अवर्ण or in the final or

उपधा in प्रातिपदिकम्

मनु → वत

Gender - gender of the noun

Declension - m & n - as उग्रिण् or अन्तु
ending प्रातिपदिकम्

f - डीप् (ई) नदी

विग्रहवाक्यम्

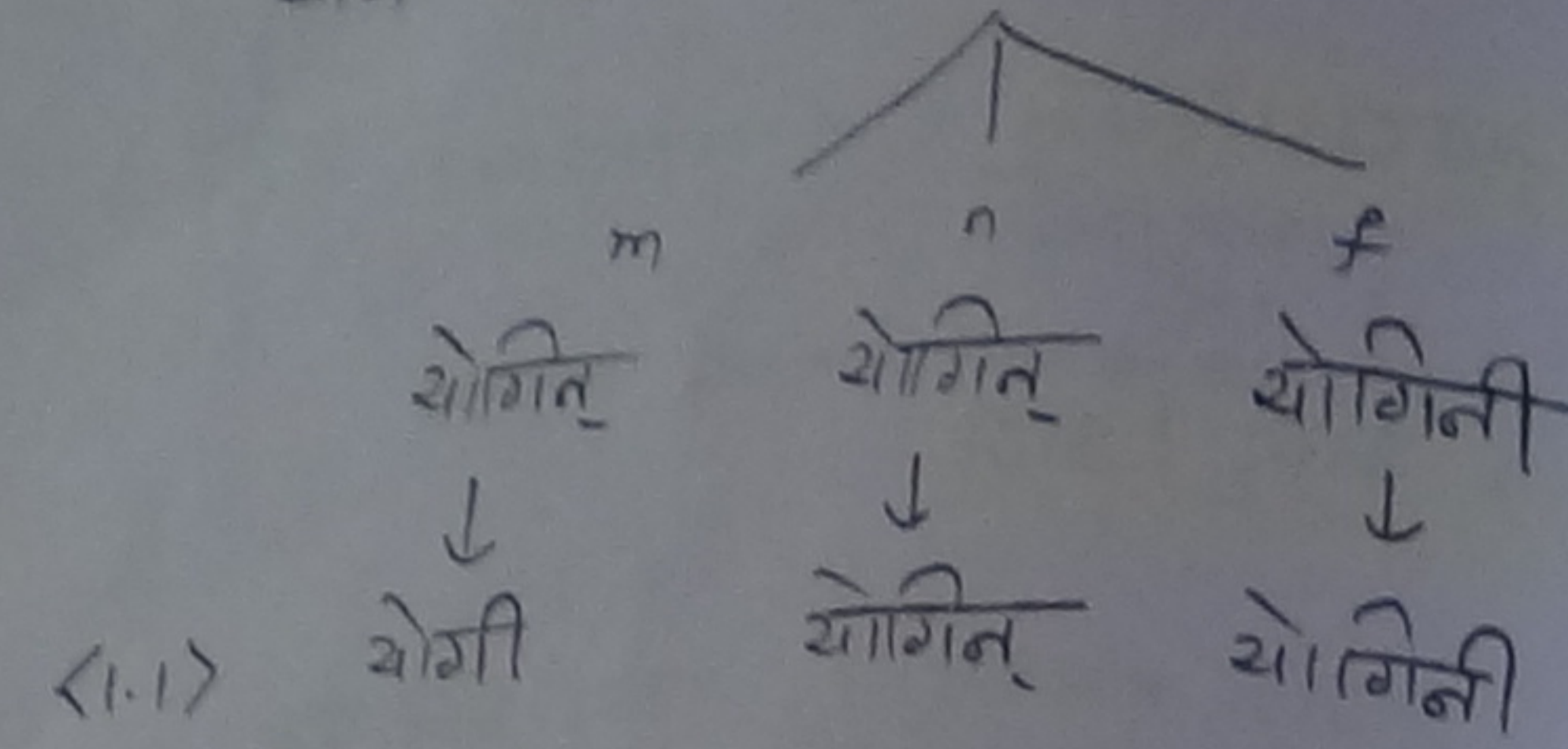
श्रीः अस्म्य/अस्मिन् अस्ति इति श्रीमान्

महाः महावान्

विग्रहवाक्यम् -

योगः अस्म्य अस्ति इति योगी

eg. योग + इति → योगिन्

<1.1> देह + इति → देहिन्

प्राणि + इति → प्राणिन्

वान + इति → वानिन्

c. विनि

कम् अस् ending प्रातिपदिकम् and
माया, मेधा & स्त्र

content - विन्

Gender - accord to the gender of the noun

Declension - m & n - 'इन्' ending

f - डीप् (ई) नदी

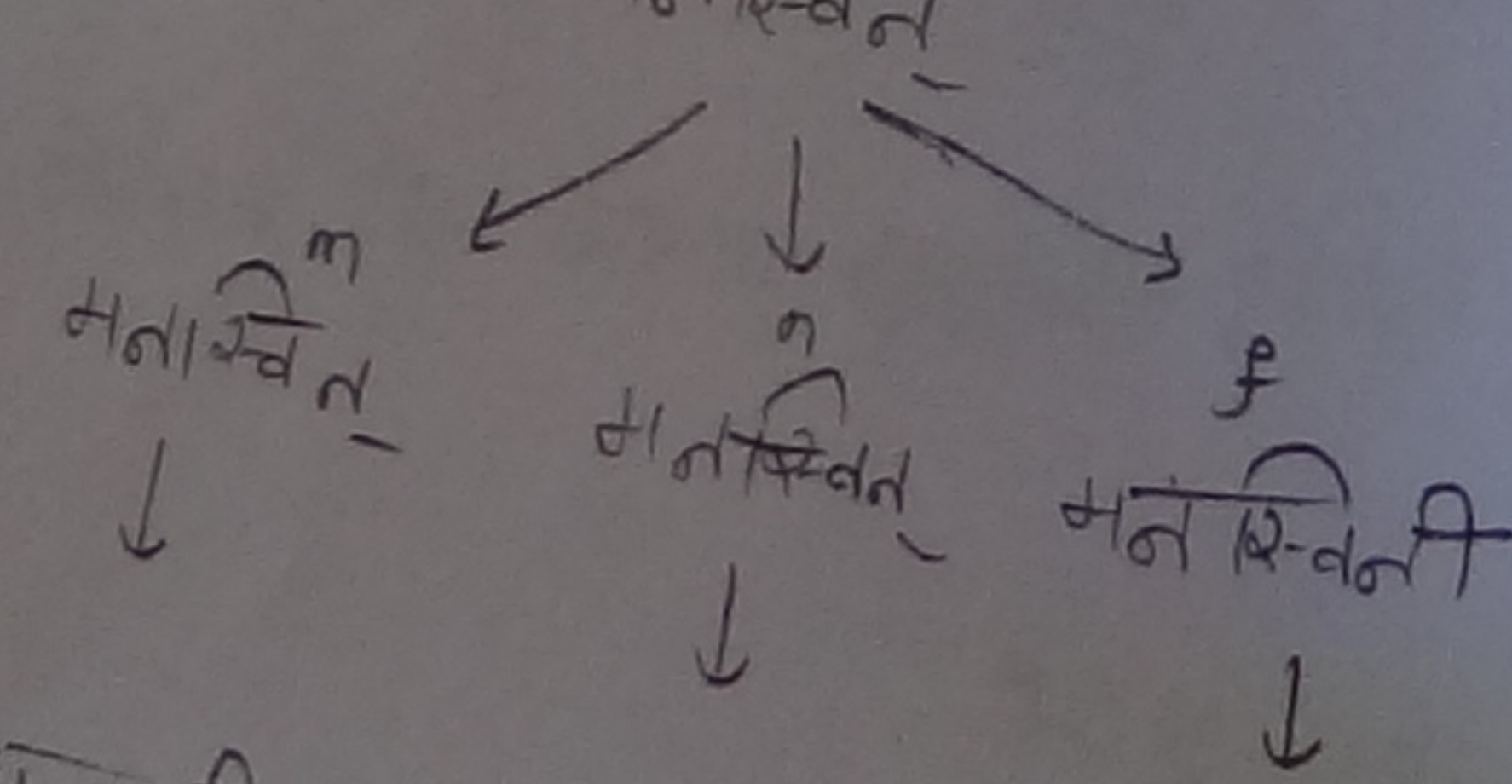
विग्रहवाक्यम्

मनः अस्म्य अस्ति इति पुमान् मनस्वी

मनः अस्म्य अस्ति इति स्त्री चानास्विनी

eg.

मनस् + विनि → मनस्विन्

<1.1> मनस्वी

माया + विनि → मायाविन्

तपस् + विनि → तपस्विन्

b. इति

only कम् अ ending प्रातिपदिकम्

content - इन्

rest same

Declension -

m & n - 'इन्' ending

f - डीप् (ई) नदी

यशस् + विनि → यशस्विन्

मेधा + विनि → मेधाविन्

d. अच्

कम् अच् प्रातिपदिकम्

content - अच्

(अ/इ) वर्ण is added

Gender - accord to noun

Declension - m & n - 'अ' ending

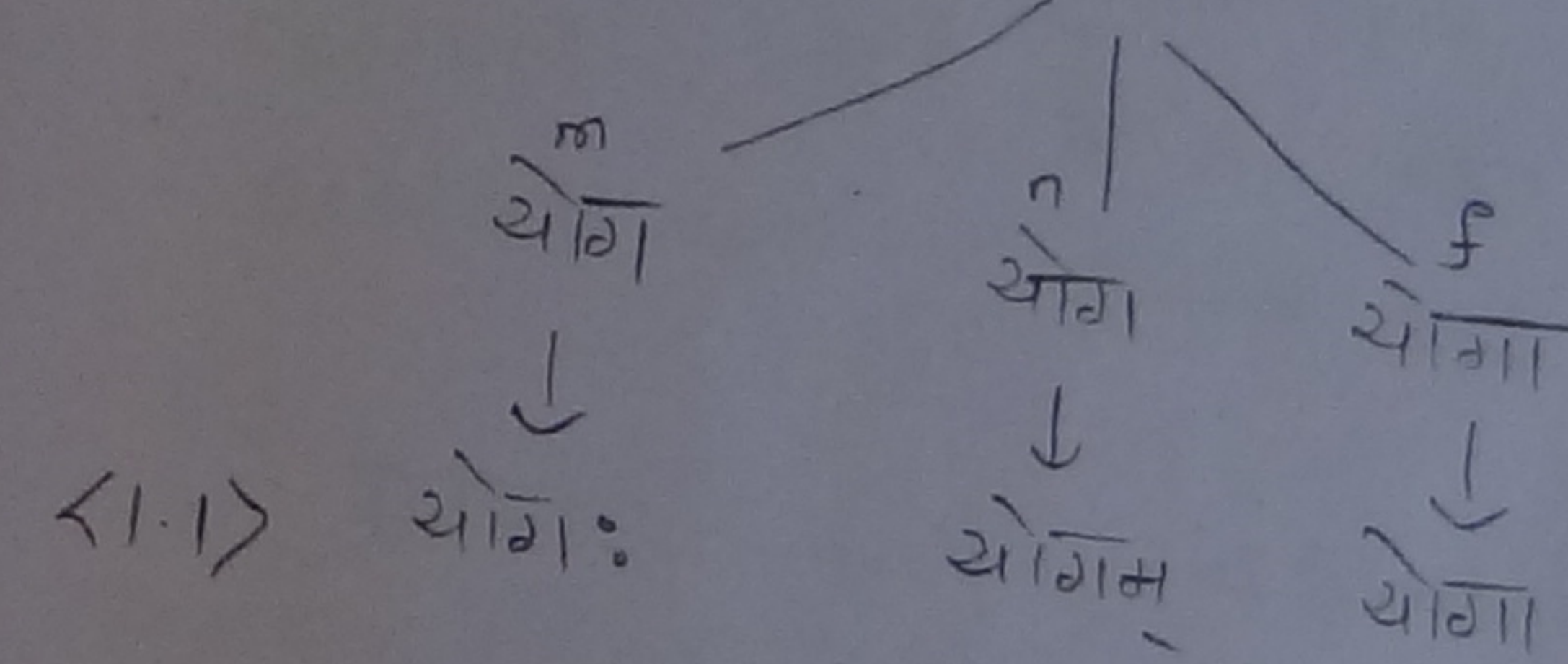
f - डीप् (आ)

विग्रहवाक्यम् -

योगः अस्म्य अस्ति इति योग

eg.

योग + अच् → योग

<1.1> योगः

चैत्य + अच् → चैत्य

3. तस्य भावः (the status of ...
(...ness))

अर्थस्य व्युत्पत्तिः अर्थः व्युत्पत्तिः
भुक्तिर्मात्राभावेन अर्थः भुक्तिः अर्थः
अर्थः भुक्तिः अर्थः

a. त्व

b. तम्

c. त्वम्

a. त्व

लक्षणवाक्यम् - तस्य भावः

content - त्व

Gender - always n

Declension - 'अ' ending neuter
as त्व

विग्रहवाक्यम् -

एकस्य भावः एकत्वम्

eg. ईश्वर + त्व → ईश्वरत्वम्

<1.1> ईश्वरत्वम्

तत् + त्व → तत्त्वम् (n)

कलं करोति तस्य अनित्यत्वात्

अनित्यं होतुं मे → होतुं पश्यति

तल

Content - त

after making a प्रातिपदिक

टाप् (आ) is added

Gender - always स्त्रीलिङ्ग

Declension - 'आ' ending feminine

गङ्गा

e.g. भगवत् + तल → भगवन्ता

भगवतः भाव भगवन्ता

<6.1>

भगवान् की भगवन्ता

भक्त + तल → भक्ता

भक्तः भाव भक्ता

व्यञ्ज

Content: य

आदिबृद्धि takes place and (अ/इ) added

Gender - लपुंसकलिङ्ग

Declension - 'अ' ending neuter

ज्ञान, कल

विशेषवाक्यम्

ईश्वरस्य भावः ईश्वर्य (n)

पाण्डित्यस्य भावः पाण्डित्य (n)

e.g. अमर्ष्य + व्यञ्ज → अमर्ष्य

↓

अमर्ष्यम् <1.1> (n)

4. प्रातिपदिकीया : (अव्यय made from सर्वनाम)

a. तस्मिन् - in the sense of 5th case

b. तल - in 7th case (place)

c. दा/हि in 7th case (time)

d. थाल/थम् - in such manner

a. तस्मिन् (पञ्चम्यर्थे)

This प्रत्यय is suffixed to all सर्वनाम

except (अस्मिन्, युष्मद्, हि, भवतु)

This प्रत्यय is also suffixed to

कङ्क, परि, आभि

Content - तस्म

Special modifications -

किम् → कु

तद् → त

यद् → य

एतद् → अ

इदम् → इ

Gender & Declension - अव्यय

विशेषवाक्यम् -

कस्मात् इति कुतः (from what, why)

e.g. यद् + तस्मिन् → यतः

optional form of तद्धित वृत्ति

अतः यस्मात् इति यतः (from which, because)

ततः तस्मात् इति ततः (from that, therefore)

एतद् एतस्मात् इति अतः (from this) therefore

इदम् अस्मात् इति इतः (from this)

परितः (all around), अस्मितः (all sides)

बहुतः (from many sides)

b. थल

लक्षणवाक्यम्

सप्तम्यर्थे (देशे)

Content - त्र

Gender & decli - अव्यय

e.g.

किम् + थल → कुत्र, क्व → कस्मिन् देशे इति कुत्र

यद् + थल → यत्र → यस्मिन् देशे इति यत्र (where) (कहाँ पर)

तद् + थल → तत्र → तस्मिन् देशे इति तत्र (in which) (जहाँ पर)

एतद् + थल → अत्र → एतस्मिन् देशे इति अत्र (in that, there) (वहाँ पर)

इदम् + थल → इह → अस्मिन् देशे इह (in this, here) (यहाँ पर)

अदम् + थल → अमुत्र → अमुस्मिन् देशे अमुत्र (there) (वहाँ पर)

c. दा/हि

लक्षणवाक्यम् - सप्तम्यर्थे (काले)

Content - दा/हि

Gender & decli - अव्यय

e.g.

एतद् + हि → एतर्हि → एतस्मिन् काले (now, अब)

इदम् + हि → इतर्हि, अद्युना → अस्मिन् काले (now, अब)

तद् + दा/हि → तदा, तर्हि → तस्मिन् काले → तदाहीम् (then, that time, तब)

यद् + दा/हि → यदा, यर्हि → यस्मिन् काले (when, in which time) (जब)

किम् + दा/हि → कदा, कर्हि → कस्मिन् काले (when) कब

एकदा → एकस्मिन् काले (once upon a time) एक बार

d. थाल/थम्

लक्षणवाक्यम् -

सप्तम्यर्थे (प्रकारेण)

Content - थाल/थम्

Gender & decli - अव्यय

e.g.

तद् + थाल → तथा → तेन प्रकारेण (तैसे) (in that manner)

किम् + थम् → कथम् → केन प्रकारेण (कैसे) (how, in what manner)

अथवा → सर्वे: प्रकारे: (in every manner)

अथवा → अन्येन प्रकारेण (otherwise)

यथा → येन प्रकारेण (just as) (जैसे)

तथा → तेन प्रकारेण (in that manner) (तैसे)

एतद् + थम् → इत्थम् → एतेन/अनेन प्रकारेण (इस प्रकार से)

5. Comparative & Superlative

Comparative-

a. तस्य b. इयमुन्

Superlative-

c. तस्य d. इच्छन्

a. तस्य

लक्षणवाक्यम् - हयोः एकस्य अतिशयाने
(in the sense of superiority
of two)

Content - तस्य

Gender - accord to gender of noun
all 3

Declension - m & n - 'अ' ending

f - टाप् (आ) ending

विग्रहवाक्यम् -

अयम् अतयोः अतिशयेन लघुः → लघुतरः
(this is) (of the two) (exceedingly) (small) (smaller)

ग. लघु + तस्य = लघुतरः

लघुतरः लघुतरम् लघुतरा

<1.1> लघुतरः लघुतरम् लघुतरा

वृद्धे + तस्य = वृद्धतरः

b. इयमुन्

Content - इयमुन्

टि (part of अ starting from last
vowel until the end) is elided

Gender - accord to gender of noun, all 3

Declension - m & n - 'अस्मि'

f - वीप् (ई) - वी

e.g. टि-लोप

लघु + इयमुन् → लघीयस्

लघीयस् लघीयस् लघीयसी

<1.1> लघीयान् लघीयः लघीयसी

अणु + इयमुन् → अणीयस्

महत् + इयमुन् → महीयस्

Irregular

गुरु + इयमुन् → गरीयस्

प्रिय + इयमुन् → प्रेयस्

प्रेयस् प्रेयस् प्रेयसी
प्रेयान् प्रेयः प्रेयसी

c. तमप

लक्षणवाक्यम् - अतिशयाने

Content - तम

Gender - accord to noun, all 3

Declension - m & n - 'अ' ending

f - टाप् (आ) ending

विग्रहवाक्यम् -

अयम् एतेषाम् अतिशयेन लघुः लघुतमः
(this is) (of many) (exceedingly) (small) (smallest)

लघु + तमप → लघुतम

लघुतम लघुतम लघुतमा

<1.1> लघुतमः लघुतमम् लघुतमा

d. इच्छन्

Content - इच्छ

टि is elided

Gender - accord to noun, all 3

Declension - m & n - 'अ' ending

f - टाप् (आ) ending

e.g. टि-लोप

लघु + इच्छन् → लच्छि

लच्छि लच्छि लच्छि

<1.1> लच्छिः लच्छिम् लच्छि

बल + इच्छन् → बलच्छि

Irregular

प्रिय + इच्छन् → प्रेच्छ

प्रेच्छ प्रेच्छ प्रेच्छा

प्रेच्छः प्रेच्छम् प्रेच्छा

6. अभूत तत्त्वावे (new status)

(चिं)

लक्षणवाक्यम् -

अभूततत्त्वावे (a thing which was not
... before and it is ... now)

The new प्रातिपदिकम् should be
used with कृ, अस् & कृ धातु

Content - zero प्रत्यय

Last अ वर्ण of अङ्ग becomes ई

Gender & decli - अव्यय

विग्रहवाक्यम्

अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते स्म शुक्ली भवति

शुक्ल + चिं → शुक्ली

अहम् गम् वस्त्रं शुक्ली करोमि

भक्तियोगेन अन्तःकरणं शुद्धी भवति

From संस्कृत सहचर book

इमानिच (इमा) टि is elided = ई

लघु + इमानिच = लघिमा (ई)

महत् + इमानिच = महिमा

पूर्ण = पूर्णिमा

गुरु = गुरिमा

(ठक् → ईक्) आदि वृद्धि

पुराण + ठक् = पौराणिकः

मास = मासिक

साप्ताहिक, धार्मिक, मौखिक, वैदिक, वैयक्तिक

भयट् (भय)

जल + भयट् = जलभय

वायु + भयट् = वायुभय

लच (ल)

मृदु + लच = मृदुल

फ्री + लच = फ्रील

कुशल + लच = कुशल

छम्

भारत + छम् = भारतीयः

राष्ट्र + छम् = राष्ट्रीयः

From HNV

चिद् / चन

used to make प्रत्ययार्थक सर्वनाम (किम्) into अनिश्चित प्रत्ययार्थक सर्वनाम

E.g.

कुतः + चिद् / चन → कुतश्चिद् / कुतश्चन } from somewhere

कुत्र → कुत्रचिद्

कदा + चिद् / चन → कदाचिद् / कदाचन } sometimes at any time

कथम् → कथञ्चिद् } somehow

क्व → क्वचिद् } somewhere sometimes

किम् → किञ्चिद् / किञ्चन } something little bit

कः → कश्चिद् / कश्चन } someone (masculine)

के → केचिद् / केचन } Some (plural)

का → काचिद् / काचन } someone (feminine)

काः का के काचित् केचित् काचित्
कम् के कान् काचित् केचित् काचित्

का के काः काचित् केचित् काचित्

किम् के कानि किञ्चित् केचित् कानिचित्

From BAC pg. 461

पाणिनीयसूत्र

युवादेशको → यु → अन (ल्युट्)
यु → अक (पुबुल्)

आयनेयनीययः कटखट्टां

क- आयन्

क- एय

ख- ईन्

ख- ईय

घ- ईय

लिङ्ग is determined by

① कोष

② पाणिनीय लिङ्गानुशासनम्

③ Through study of संस्कृत literature

तट तट तटी

तटः तटम् तटी

1. पुल्लिङ्गः

धर्म, अयु प्रत्ययान्त

↓
शर्म

लिङ्गानुशासनम्

2. स्त्रीलिङ्गः

किन्, तल् प्रत्ययान्त

↓
शक्ति

↓
शक्ति

स्त्री प्रत्ययः

1. टाप् (आ)

एक + टाप् → एका

अविका, चतुरा

2. डीप् (ई)

भवत् + डीप् → भवती

गन्त्री, कर्त्री, प्रेयसी, गरीयसी

3. डीष् (ई)

नर्तक + डीष् → नर्तकी

देव, गोरी, कुमारी, तरुणी, सुन्दरी

आनुक (आन) आगम

भव + डीप् → भवती

रुह → रुहाणी

Remaining स्त्री प्रत्यय are

डाप्, चाप् (आ), डीन्, उङ्, ति

नपुंसकलिङ्गः

ल्युट्, भानवाच्च क्त, त्व, ल्यञ्

शान्तिम् गीतम् ऐश्वर्यम्

मेमाहार वृद्धे & अव्ययीभाव समासोत्पन्न

उ.ग. पाणिपावम्, प्रतिदिनम्, यथाशक्ति

सप्तविधप्रत्ययाः

1. सुप्रत्ययाः - 21 → रत्नरूप
  2. तिङ्प्रत्ययाः - 18
  3. विकरणप्रत्ययाः - 20 } धातुरूप
  4. भन्नादिप्रत्ययाः - 12
  5. कृत्प्रत्ययाः - 124 शृदन्त
  6. तद्धितप्रत्ययाः - 275 तद्धित
  7. स्त्रीप्रत्ययाः - 12
- संहति 482

अङ्गम् -

हस्त्येपरे पूर्व विद्यमानं भाष्यं अङ्गम्

e.g. कृष्णस्थ दासः → कृष्णादास
↓
अमासे विग्रह
↓
अमस्तपद

e.g. कृष्णस्थ दासः → कृष्णादास
↓
अमासे विग्रह
↓
अमस्तपद

सामान्य

अव्ययीभाव

तत्पुरुष (कृष्णदास)

बहुव्रीहि (जीतामर)

संज्ञ (रामकृष्ण)

कर्मधारय (बिगु)

(त्रिरामी)

अव्ययीभाव	पूर्व पद संज्ञान ✓ अव्यय	पर पद संज्ञान X	अन्यपद संज्ञान X
तत्पुरुष	X	✓	X
कर्मधारय	X विशेष्य	✓ विशेषण	X
क्रिष्ण	X संख्या	✓	
बहुव्रीहि	X	X	✓
द्वन्द्व	✓	✓	X

समास विग्रह → समासपद
Process of making समास

→ all सुपु प्रत्यय are elided and only
प्रतिपदिकs remain in समास

→ The meaning of compound can be expressed by a sentence and

33
this sentence is called as निगमन
of the अंश

वलेमूलन $\rightarrow$ लैंगिक विग्रह $\rightarrow$ वलमूलन
अलैंगिक विग्रह $\rightarrow$ वट + डल + मूलन
नट + डल + मूलन

नठ + ड.म. + मूल + सं
 elid all सपु प्रत्यय

$$\sqrt{d} + \sqrt{d}$$

apply अनिय

'दत्तमूल' this new प्रातिपदिक
and declines as 'अ' ending neut.

• स्वपद व अस्वपद समासः

व्यपदेशः - when all the $\frac{\text{प्रतिपक्षिक}}$
in $\frac{\text{समास}}$ are found in $\frac{\text{लौकिकविग्रह}}$
e.g. वस्तुस्य भूतम् इति वस्तुत्वम्

असंयुक्त शब्दाः / नित्य शब्दाः -
the combination of the words are
always found in compound not
in a sentence

९७. कृष्णस्य समीपम् इति उपकृष्णम्

- Steps of understanding समास
 समासपद → समासविग्रह
 • Understand context

- i. Understand context
- ii. Keep only प्रातिपदिक व समासवर्ग in view

iii. First check whether it is

A 3 a. अव्ययीभाव or

b. $\overline{22}$ if not

18 C. तत्पुत्राद्य

८४ d. बङ्गालीहि

iv. if there are more than two

words in અ-ત-ત-ગુણિ resolve them
by taking two words at a time

To identify which पद is प्रधान
attach a verb to ~~समान~~ समास निकल

V.V. 3m नीलोत्पलं
नीलम् उपलम् विकसति
then identify which पद is प्रधान

(पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः)

1. अव्ययीभाव समास

पूर्वपदम् प्रधानम्

• पूर्वपद -

अधि, उप, अनु, प्रति, सु, दुः, नि,
अति, इति, यथा, स, बहिः,
आङ्. (आ), अभि

• उत्तरपद

any noun

• Gender & number

अव्यय words

neuter gender, singular

• विग्रह वाक्यम् -

अस्वपद / नित्य समास

meaning of पूर्वपद is given in

विग्रह वाक्यम्

eg अधि हरि → हेरौ इति → हरि के विषय में

उपकृष्णम् → कृष्णस्य समीपम्

अनुविष्णु → विष्णोः पश्चात्

अनुकूपम् → कूपस्य योग्यम्

यथावाकि - शक्तिम् अनतिक्रम्य

बहिर्वनम् - वनात् बहिः

✓ आमुक्ति - मुक्ति पश्चात् < including
excluding

✓ अष्ट्यात्मम् → आत्मनि इति

refer. BAC Pg. 165 for special rules

for making अव्ययीभाव समास

4. उपपद (see E56 vol 3 p 177)

पूर्वपद उत्तरपद
उपपद कृतं = धातु + उपपद
कृतं अर्थ

tender - as much as qualified noun

eg. कुम्भं करोति
कुम्भ + अम् + कृ + अण्

↓
कुम्भकार

साम गावति इति सामगः

भूषाणि करोति भूषकारः (करोति - करः)

वराहं वधाति इति वरदः (वधाति - वः)

नृन् पाति इति नृपः (पाति - पः)

कृतं जानाति इति कृतज्ञः (जानाति - ज्ञः)

गृहे तिष्ठति इति गृहस्थः (तिष्ठति - स्थः)

मद्ये तिष्ठति इति मध्यस्थः

अर्थं करोति इति अर्थकरः

मर्वं गच्छति इति मर्वगः (गच्छति - गः)

भयं भवति इति भयंभूः (भवति - भूः)

रेडं जयति इति रेडजितः (जयति - जितः)

* अभगामी

अग्रे गच्छति तत् शीलः अस्य अस्ति
इति अभगामी

5. मध्यमपद लोपी

शाकपार्थिवः - शाकप्रियः पार्थिवः

देवब्राह्मण - देवपूजकः ब्राह्मण

6. मयूरव्यंसकादि

निगमों का उत्पत्ति

व्यंसकः मयूरः → मयूरव्यंसक
(पतुर)

नार्तनरम् - अत्यः नातृ

धर्मानरम् - अत्यः धर्मः

7. अलुक्

निगमों विभाक्ति के प्रत्यय का लोप नहीं होता

* ऐसे ही उदाहरण जो ग्रन्थों में मिलते हैं,
इसमें तवीन शब्दों का निष्पत्ति नहीं
किया जा सकता।

eg. आत्मने पदम्

परस्मै पदम्

युधिष्ठिरः

अचरः

अशस्त्रम्

(अन्यपदार्थ प्रधाना बहुव्रीहि)

3. बहुव्रीहि समासः

अन्यपद प्रधान

सभी समस्त शब्दों किमी अन्य
शब्दों के विशेषण होकर रहते हैं

बहु व्रीहिः (धातुम्) यस्य अस्ति
सः बहुव्रीहि

शक्ति बल तत्पुरुष व बहुव्रीहि

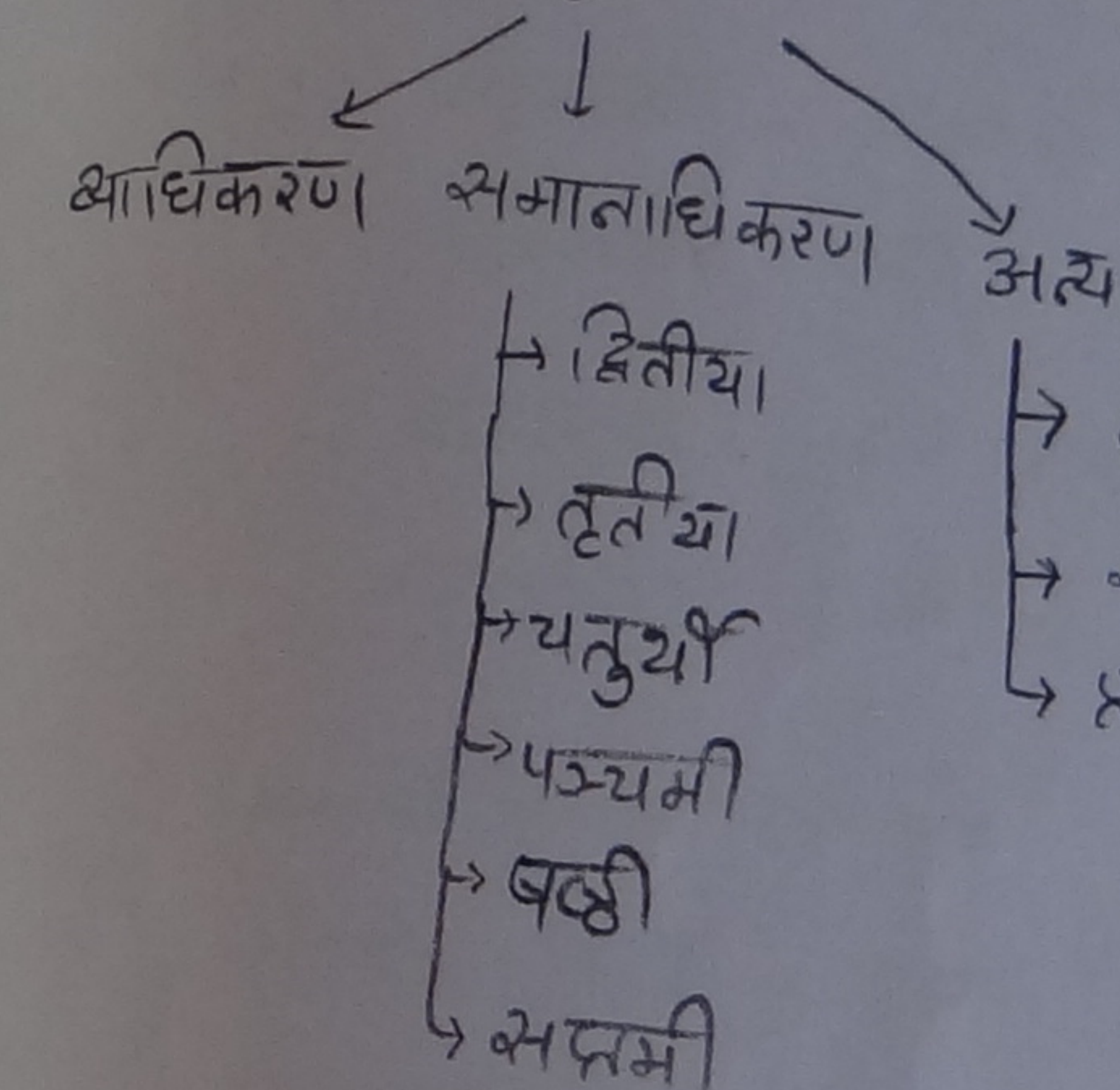
पीताम्बरम् पीताम्बरः

पीतम् अम्बरम् पीतम् अम्बरम् यस्य सः
(पीताम्बरः) (श्रीकृष्ण)

तत्पुरुष कर्मधारय बहुव्रीहि

यद् is used in विग्रह

बहुव्रीहि

8. समानाधिकरण

1. द्वितीया

eg. प्रत्येकः - तान् उक्तं यः सः (पुरुषः)

2. तृतीया

निर्देश्य-निर्देशानि इन्द्रियाणि यानि सः (पुरुषः)

3. चतुर्थी

eg. दन्तघनः - दन्तं घनं यस्मि सः (ब्राह्मणः)

4. पञ्चमी

eg. विग्रहस्पृहः - विग्रहाः स्पृहा यस्मात् सः (पुरुषः)

5. षष्ठी

eg. नीलकण्ठः - नीलः कण्ठः यस्य सः (निवः)
श्रेष्ठमनिकः श्रेष्ठमणि निष्ठा यस्य सः (गुरुः)
बहुशाखा - बह्व्यः शाखाः यस्य सः (बुद्धिः)

6. सप्तमी

वीरपुरुषः - वीराः पुरुषाः यस्मात् सः (ग्रामः)

A. आधिकरण

one व the पद in प्रथमा

other पद in षष्ठी सप्तमी

eg. चक्रपाणिः - चक्रं पाणिः यस्य सः (श्रीकृष्णः)

चन्द्रशेखरः - चन्द्रः शेखरः यस्य सः (शिवः)

चन्द्रकान्तिः - चन्द्रस्य कान्तिः इव कान्तिः यस्य

C. अन्य

1. नञ्

Gender & number - as qualified the समास

eg. अनिकेतः - अविद्यमानः निकेतः
यस्य सः (पुरुषः)

अज्ञेयः अविद्यमाना ज्ञेया यस्य सः
अज्ञेयः, अतीववरः

2. सह

eg. सलक्ष्मणः -

लक्ष्मणेन सह वर्तते इति सलक्ष्मणः
(सहः)

आपेक्ष

3. प्रादि

पूर्वपद व प्रादिगण

eg.

भुमनाः - वगैरानां मनः शब्द भौः
भुमनाः

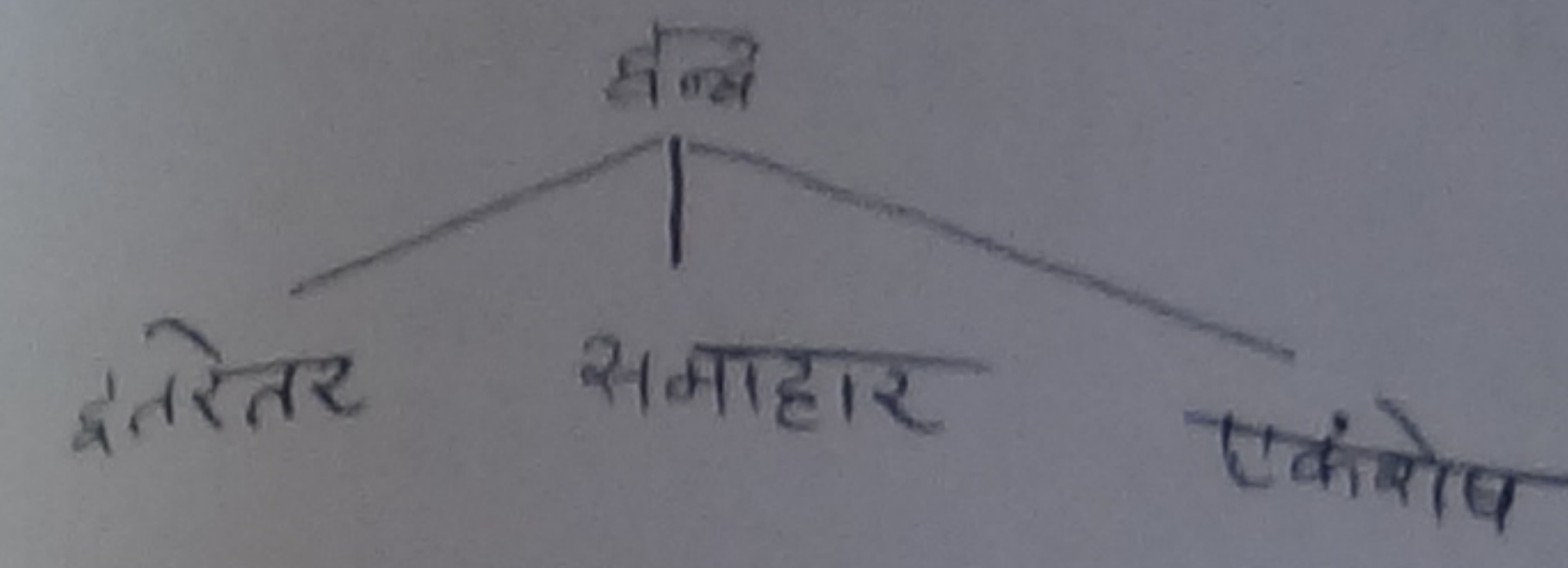
निगोष्ठा, पुर्बुद्धि, तिल्लाम

For rules refer BAC pg. 207

4. द्वन्द्व समास -

(अस्यपदार्थ प्रधानो द्वन्द्वः)
अस्यपद प्रधान

Two or more words connected by च

a. इतिरेतर

दोनों में से एक अपना व्यक्तिगत अर्थ
प्रधानत्व रखता है

Gender - gender of the last member

Number - total number of the members

eg. सीतारामौ - सीता च रामश्च
रामस्सीते - रामश्च सीता च
कलपुष्पे - कलं च पुष्पं च
कलपुष्पाणि - कलं च पुष्पे च

Special modifications -

दिव + पृथिवी → द्यावापृथिव्यौ

मातृ + पितृ → मातापितरौ

जया + पति → दंपती

eg. जन्ममृत्युजराव्याधि

• इकारान्त शब्द पहले

हरिः च हरः च → हरिहरौ

• कम अक्षर वाले शब्द पहले

शिवः च केशवः च → शिवकेशवौ

b. समाहार

मंझाएँ एक समूह का बोध करातीं

Gender & number -

neuter & singular

eg. पाणी च पादौ च एषां समाहारः
पाणिपादम्

गिरिः च श्रुती च अतयोः समाहारः
गिरिश्रुतिम्

अहः च रात्रिः च अहोरात्रम्

c. एकशेष

दो या अधिक शब्दों में से एक शेष
रह जाय

माता च पिता च → पितरौ

रामः च रामः च → रामौ

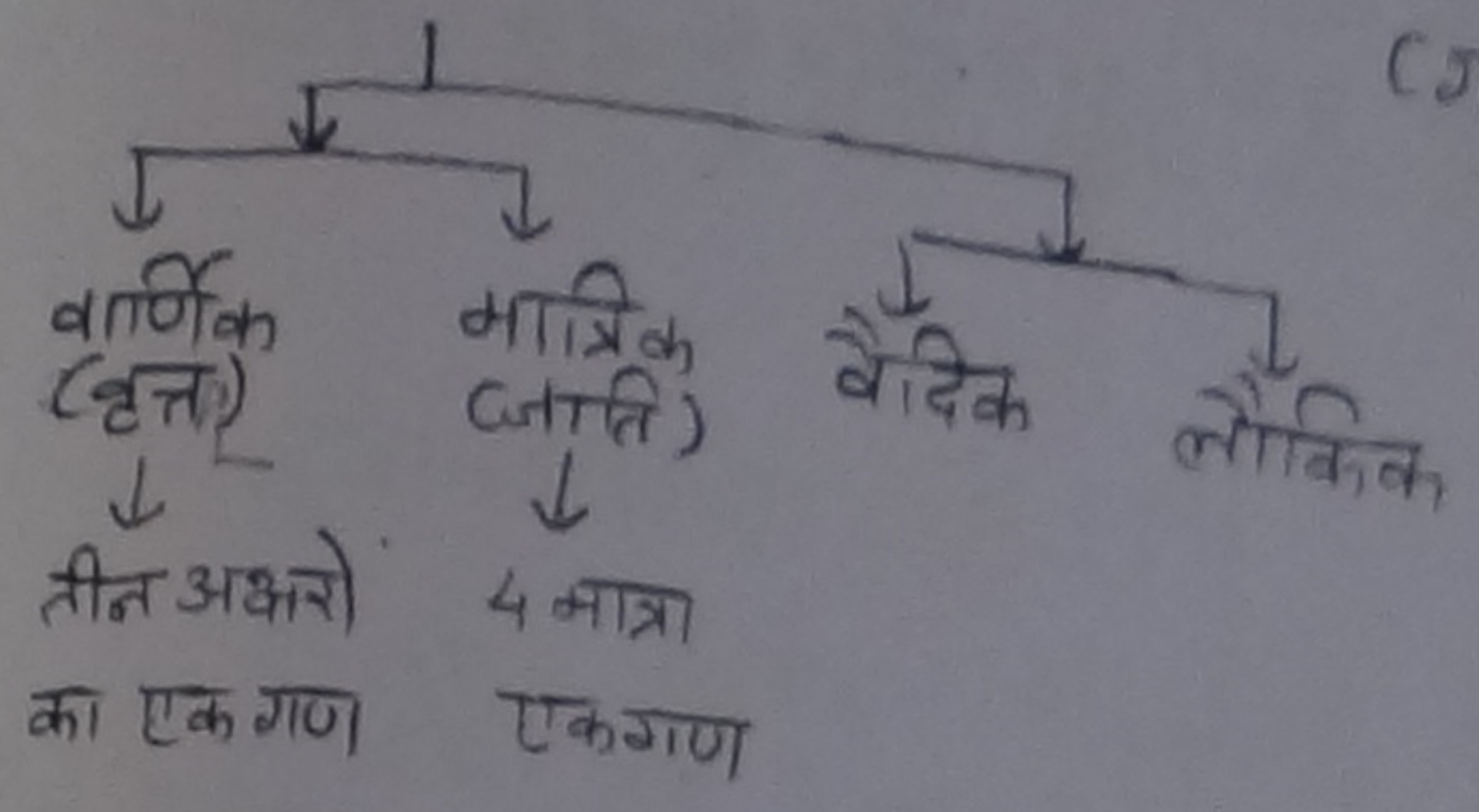
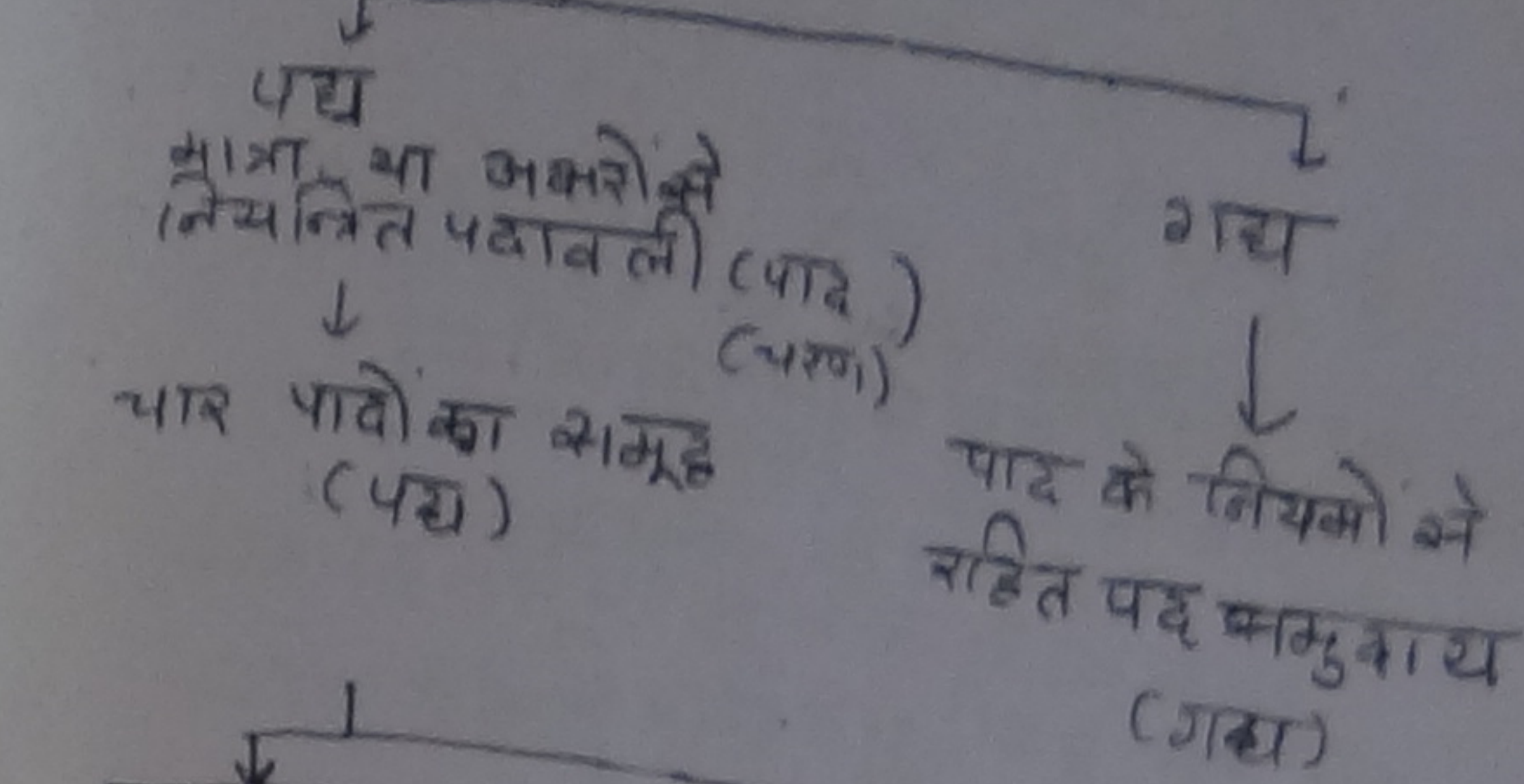
भ्राता च स्त्रीया च → भ्रातरौ

पुत्रः च पुत्री च → पुत्रौ
daughter

* समासात् * BAC pg. 212

वैदिक साहित्य

- शिक्षा → ध्राणं
- आकरण → मुखं
- छन्दः → पादौ
- निरुक्तं → ओत्रम्
- ज्योतिष → चक्रम्
- कल्प → हस्तौ

रामायण - 13 छन्द, महाभारत - 18 छन्द
भागवतम् - 25 छन्द

छन्दोमञ्जरी व गङ्गादास पण्डित
साहित्यदर्पण व विश्वनाथ

अक्षरैर्गणना यत्र तद् वृत्तमिति कथ्यते ।
मात्राभिर्गणना यत्र सा जातिरभिधीयते ॥

मात्राविचार

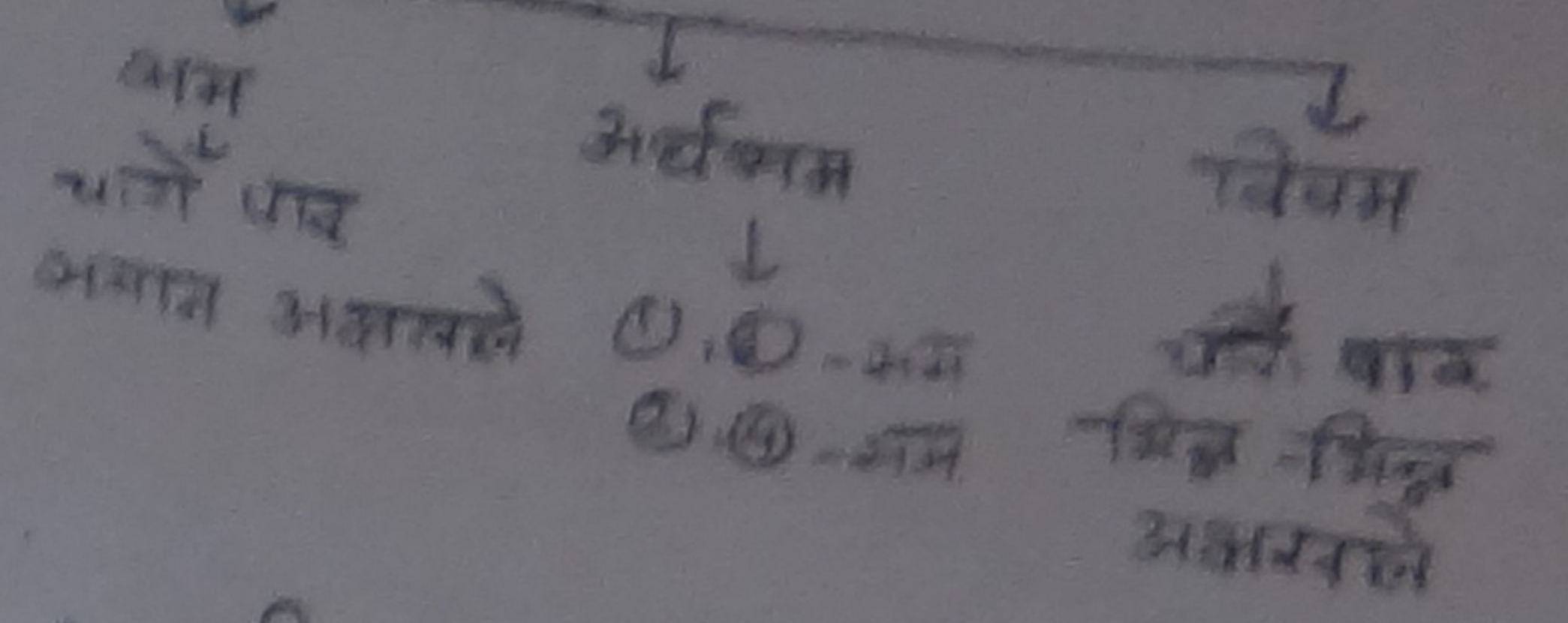
एकमात्रो भवेद्दृक्चो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते
त्रिमात्रस्तु लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनार्द्धमात्रकम्

वाधा भगवति

२ + औ + धृ + आ ; भृ + अ + ग + अ + वृ + अ + त + इ
१/२ २ १/२ २ = ५ १ + १ + १/२ १ + १ + १/२ १ + १ + १/२

छन्द

वार्तिक छन्द (वृत्त)

आविभक्त्या वक्तातेषु यस्ता यानि लाघवम् ।
अतसा गौरवंचालि मनौ तु ठुक् लाघवम्

गण नाम	चिह्न
य	1 5 5 ५ --
र	5 1 5 -- ५ --
त	5 5 1 -- -- ५
भ	5 1 1 -- ५ ५
ज	1 6 1 ५ -- ५
झ	1 1 5 ५ ५ --
झ	5 5 5 -- --
न	1 1 1 ५ ५ ५
ग	5 --
ल	1 ५

मानुष्यारश्च दीर्घश्च विसर्गश्च व्युत्कर्ष
वर्णः संयोग पूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि

याते - विश्राम, विश्राम

• समवृत्त

• 6 अक्षर आवृत्ति (गायत्री)
(3 णिक)

• 8 अनुष्टुप् 5th 4th 3rd 2nd 1st लघु लघु लघु लघु लघु

• धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे 3rd 4th 5th 6th 7th 8th लघु लघु लघु लघु लघु लघु

समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव

किमकुर्वत सञ्जय ॥

• तमस्ते नरसिंहाय
प्रह्लादाह्लाद दायिने

हिरण्यकशिपोर्वसः

बिलारं क नखालये

• 9 वृहती

• 10 पंक्ति

• 11 त्रिष्टुप्

a. इन्द्रवज्रा

त त ज ग ग
व्यादिन्द्र वज्रा ये वि ते ज गो गः
5 5 1 5 5 1 1 5 1 5 5

अंभार दावानल लीढ लोक

प्राणाय काकल्य धनाद्यन्तम्

प्राप्तस्य कल्याण शुणार्णवस्य

वन्दे गुरोः श्री चरणारविन्दम्

b. उपेन्द्रवज्रा

त त ज ग ग
उपेन्द्र वज्रा य थ मेल धौ धा
1 5 1 5 5 1 1 5 1 5 5

c. 34 जगति

इन्द्रवज्रा + उपेन्द्रवज्रा
without any sequence

निकुञ्ज श्वनो रति केले सिद्धये

या यालिभिर्गुप्तिरपेक्षणीया

तत्राति दाह्यादति वल्लभस्य

वन्दे गुरोः श्री चरणारविन्दम्

d. इन्द्रिण शतः 6

जयति तेऽधिकं जन्मना त्र ज
उ-उ-उ- - - - - -
न र र न ग

• 12 जगती

a. तोटकम्

अ स त स स
व वै ती ट क म धि से को र यु त म्
1 5 1 1 5 1 1 5 1 1 5

नवगौरवरं नव पुष्प शरम्

नवभाव धरं नव लास्य परम्

नवहास्य करं नव हेम वरम्

प्रणमामि शचीसुत गौर वरम्

b. भुजंग प्रयात

थ थ थ थ थ
भुजंग प्रयातं चतुर्भिर्धकारैः
1 5 5 1 5 5 1 5 5 1 5 5

नमामीश्वरं भाष्येदानन्द रूपं

नमस्तुष्कं गोकुले भ्रातृमानम्

यवोदाभिथोलू खलाध्यावमातं

परामृष्टमयं ततो मृत्यु गोप्या

c. द्रुतविलम्बित

न म भ र
द्रु त विलम्बित मा ह न भी भ री
1 1 1 5 1 1 5 1 1 5 1 5

निगमकलतरो गल्लिं फलं

शुकमुखादमृत हव संयुतम्

पिबत भागवतं रसमालयं

मुहुरहोरसिक भुवि भावुकाः

d. इन्द्रवंशा

तच्येन्द्रवंशा प्रथमेऽक्षरे गुरौ
5 5 1 5 5 1 1 5 1 5 1 5
त त ज र

आशिल्ल वा पाद रतां पिनष्टु माम्

अदर्शनात्ममहितां करोतु वा

यथा तथा वा विदधातु लम्पटो

मत्प्राणनाथस्तु भ एव ता परः

• 13 अतिगती

(39)

• 14 शक्वरी

वसन्ततिलकं

सेयं वसन्ततिलकं तमजा जगती वाः
5 5 1 5 1 1 5 1 1 5 1 5 5

त म ज न ग ग

पितामणि प्रकर मन्मसु कल्पवृक्ष

लक्ष्मणतेषु सुरभीरभिपालयन्तम्

लक्ष्मी सहस्र शत सम्भ्रमसेव्यमानं

गोविन्दमादि पुरुषं तमहं भजामि

• 15 अतिशक्वरी

मालिनी : यति

नतमयययुतेयं मालिनी ओगिलोके
1 1 1 1 1 5 5 5 1 5 5 1 5 5

त त म य थ

जयति जन निवासो देवकी जन्मवादे

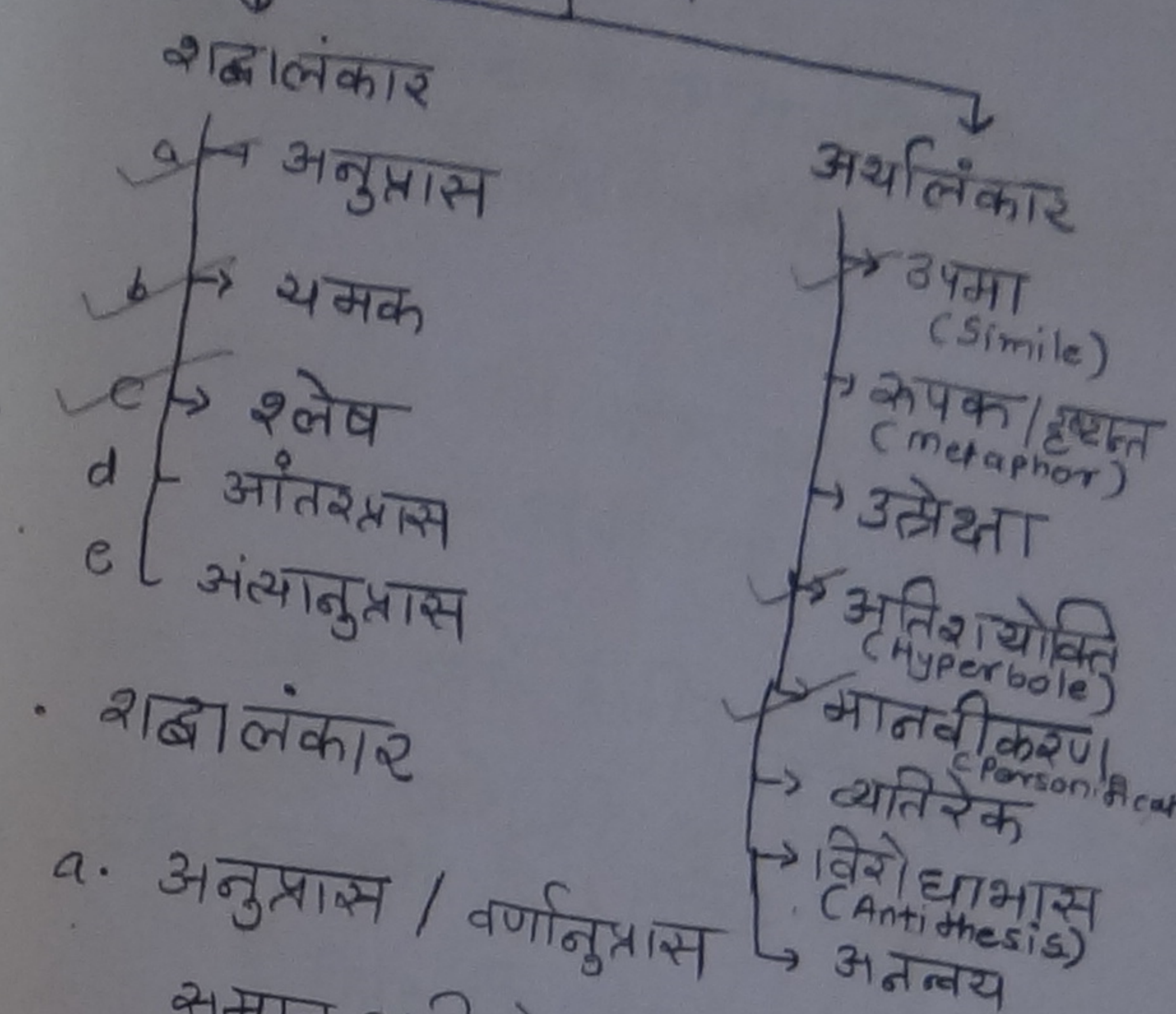

आभूषण से भाषा की सुंदरता बढ़ जाती है C. ब्रह्म

अलंकार

एक ही शब्द से एक से अधिक अर्थ छिपे हुए या छिपे हुए

सुंदर न को देखते फिरत, कवि, काव्यिनी चोर

शब्दालंकार
a. अनुप्रास / वर्णानुप्रास

समान ध्वनियों या वर्णों की लगातार एक से अधिक बार आवृत्ति होती है
e.g.

व. आंतरप्रास

वाता १st चरण
गाता २nd चरण

c. अंशानुप्रास

बोल
होल

चरु चंद्र की चंचल किरणें
शुषुपति शयन बाजाराम

b. यमक

एक शब्द का एक से अधिक बार मिला मिला अर्थों में प्रयोग
e.g.

अर्थालंकार

व. उपमा

समानता दिखाना

व्यक्ति/वस्तु स्वभाव ~ स्वभाव
स्थिति ~ स्थिति व्यक्ति/वस्तु
① रूप ~ रूप ② गुण ~ गुण

तीन बेर आती थी वो तीन बेर आती थी।
बार फल

काली घटा का धमंड घटा
बादल कम

मेरे में मेरा नहीं मेला

3. पीपर पात सरिस मन डोला

उपमेय : जिसको उपमा दी जाय
(मन)

उपमान : जिस प्रसिद्ध वस्तु या व्यक्ति से उपमा दी जाती है
(पीपर पात)

समान धर्म : समान विशेषता
(डोलना)

वाचक शब्द : समानता प्रकट करनेवाले
साधर्म्यवाचक शब्द (सरिस)

बरसा रहा है बरि अनल, झूतल तबा
सा जल रहा

सद्व्यवाचक शब्द : सा, सी, से, जैसे,
सम, सरिस, इव

eg. पायो जूनी मैनें राम रतन धन पायो
↓ ↓
उपमेय उपमान

भूतमन चरण कँवल अविनाशी
↓ ↓
उपमेय उपमान

c. उत्प्रेक्षा -

प्रस्तुत (उपमेय) में अप्रस्तुत (उपमान)
की संभावना प्रकट की जाती है

वाचक शब्द : मानो, जानो, जगहुँ, ज्यो,
जनु

eg. कहती हुई मैं उतरा के नेत्र जल से भर गए
हिम कणों से पूर्ण माने हो गए पंकज नग

उपमेय - नेत्र आसूँ
उपमान - कमल हिम कण

b. रूपक -

गुण, स्वभाव आदि की अत्यधिक
समानता के कारण प्रस्तुत (उपमेय)
और अप्रस्तुत (उपमान) में भेद
न दर्शाया जाए

d. अतिशयोक्ति

किसी व्यक्ति या वस्तु आदि के गुण
रूप, सौंदर्य का वर्णन बताना
बड़ा बढ़ाकर किया जाता है जिस
पर विश्वास करना कठिन हो

eg. एक दिन राम पतंग उड़ाई
देवलोक में पहुँची जाई।

बाण नहीं पहुँचे शरीर तक
शत्रु गिरे पहले ही कू पर।

eg.

वसुंधरा बिभेर देती है मोती सबके मोने
शबि बरोर लेता है उसको भव भवरा लेने

f. व्यतिरेक

उपमेय > उपमान

अमृतको मीठा आपका नाम

g. विरोधाभास

वाह्य विरोधाभास, आंतरिक रूप से
विरोधाभास नहीं

अंधा हूँ फिर भी मैं आपको देखता हूँ

h. अनन्तर -

उपमेय < उपमान

माँ जैसी माँ

e. मानवीकरण

जब जड़ पदार्थों और प्रकृति के अंग
(नदी, पर्वत, पेड़, हवा, पत्थर...) आदि
पर मानवीय क्रियाओं का आरोप
लगाया जाता है।

रस विचार

रस = आनंद

पद्य

व्यक्ति

भाव

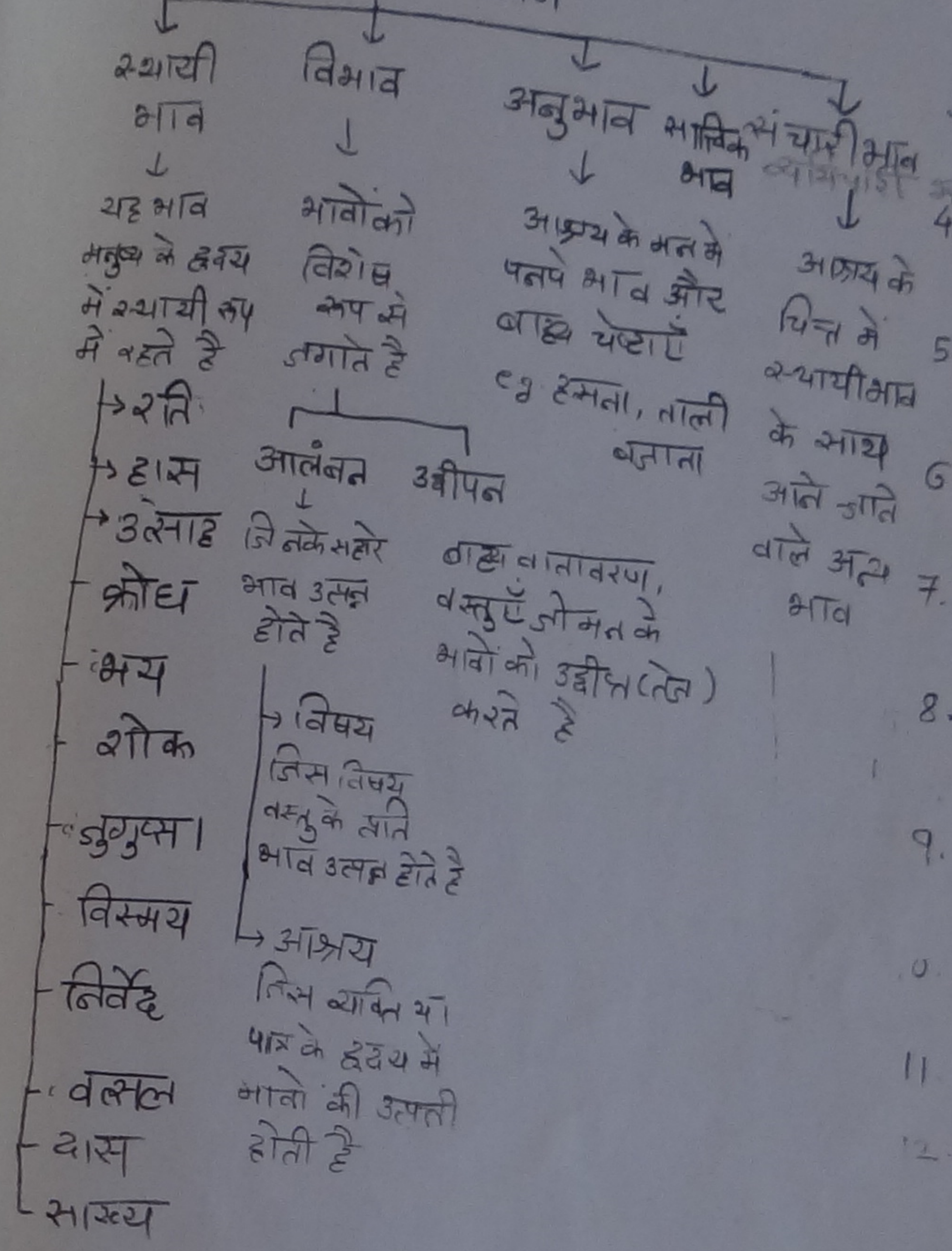
स्थायी भाव → रस

कविता पढ़ना
नाटक सुनना
देखना

रस के प्रकार

- 1. शृंगार रस - स्त्री स्थायी भाव
  - संयोग
  - वियोग

रस के अंग

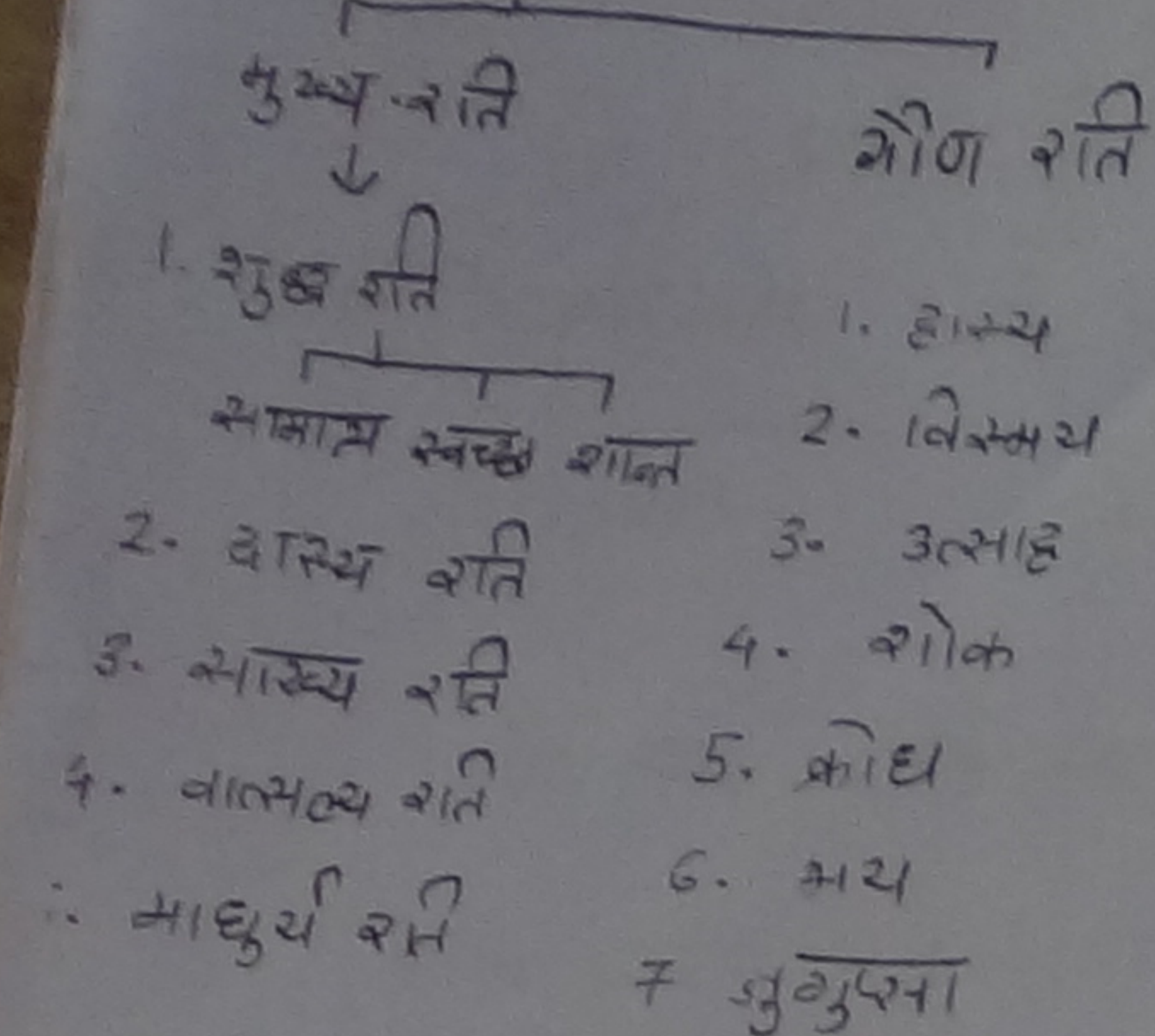

- 2. हास्य रस - हास भाव
- 3. वीर रस - उत्साह भाव
- 4. रोद रस - क्रोध भाव
- 5. भयानक - भय भाव
- 6. करुण रस - शोक भाव
- 7. बीभत्स रस - लुगुप्सा (धृणा) भाव
- 8. अद्भुत रस - विस्मय भाव
- 9. शान्त रस - निर्वेद भाव
- 10. वल्लभ रस - वल्लभ भाव
- 11. दास्य रस - दास भाव
- 12. साख्य रस - साख्य भाव

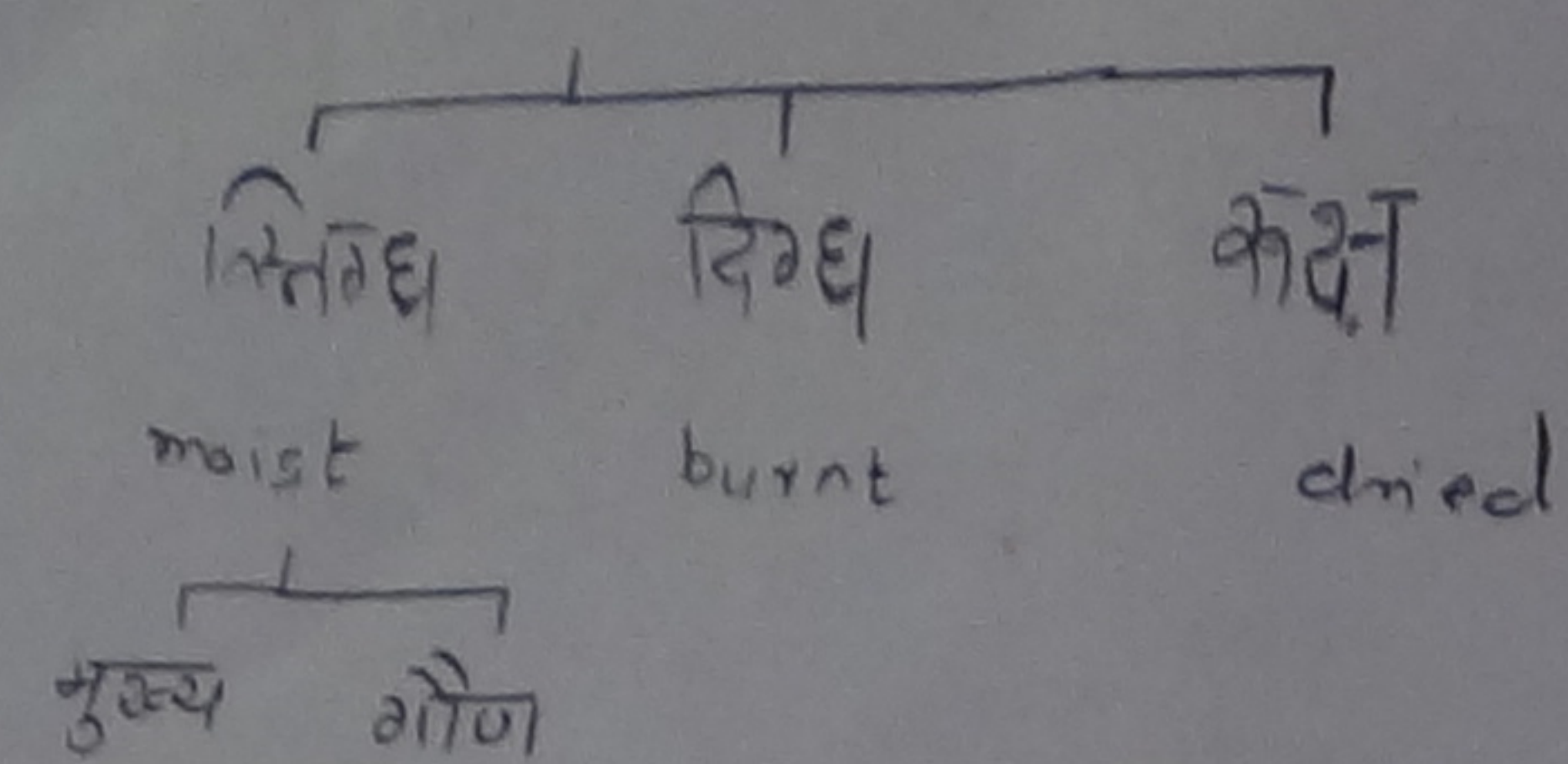
स्थायी भाव + विभाव + अनुभाव + संचारी भाव = रस की व्युत्पत्ति

1. स्थायी भाव

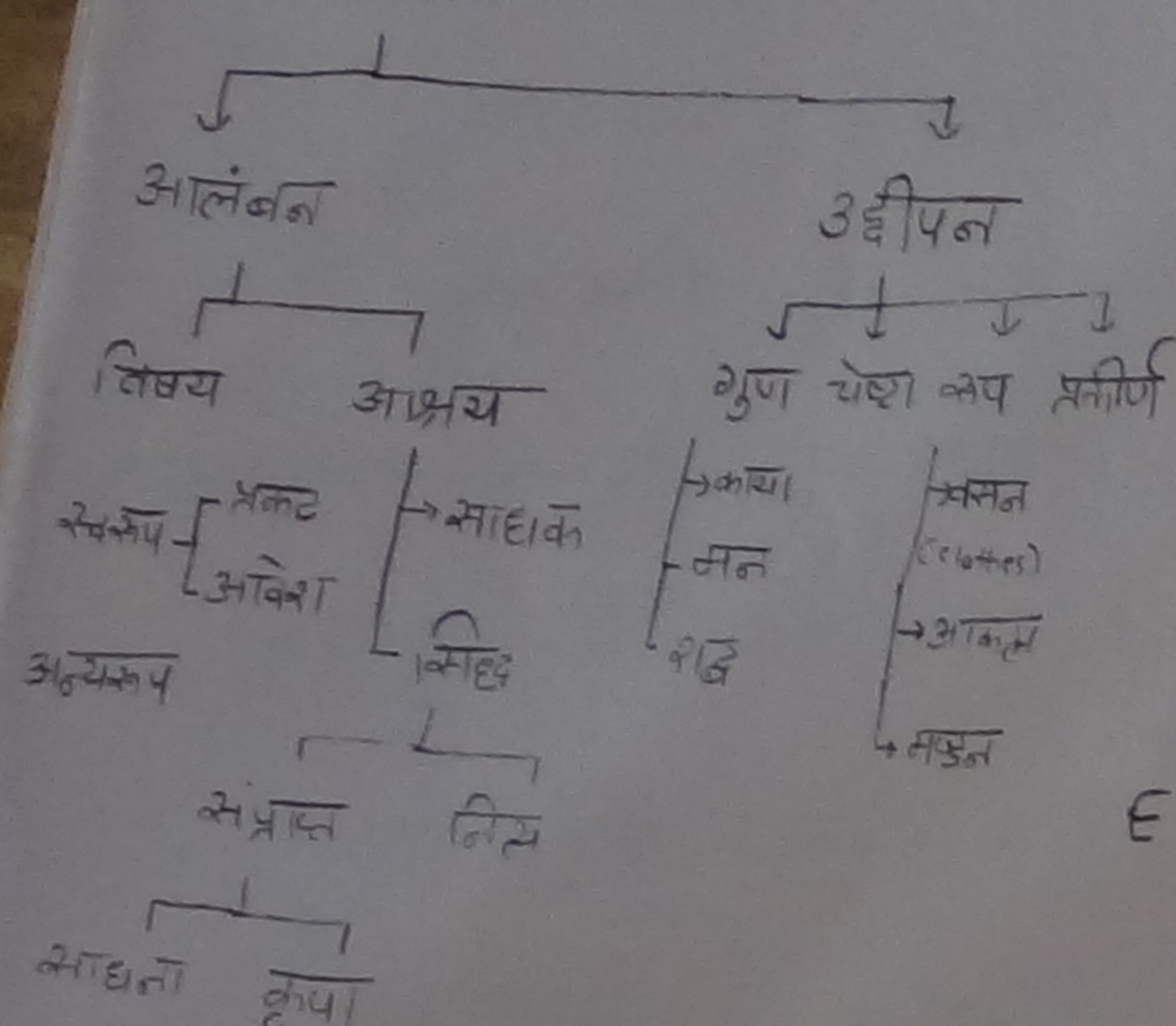
2. सात्त्विक भाव

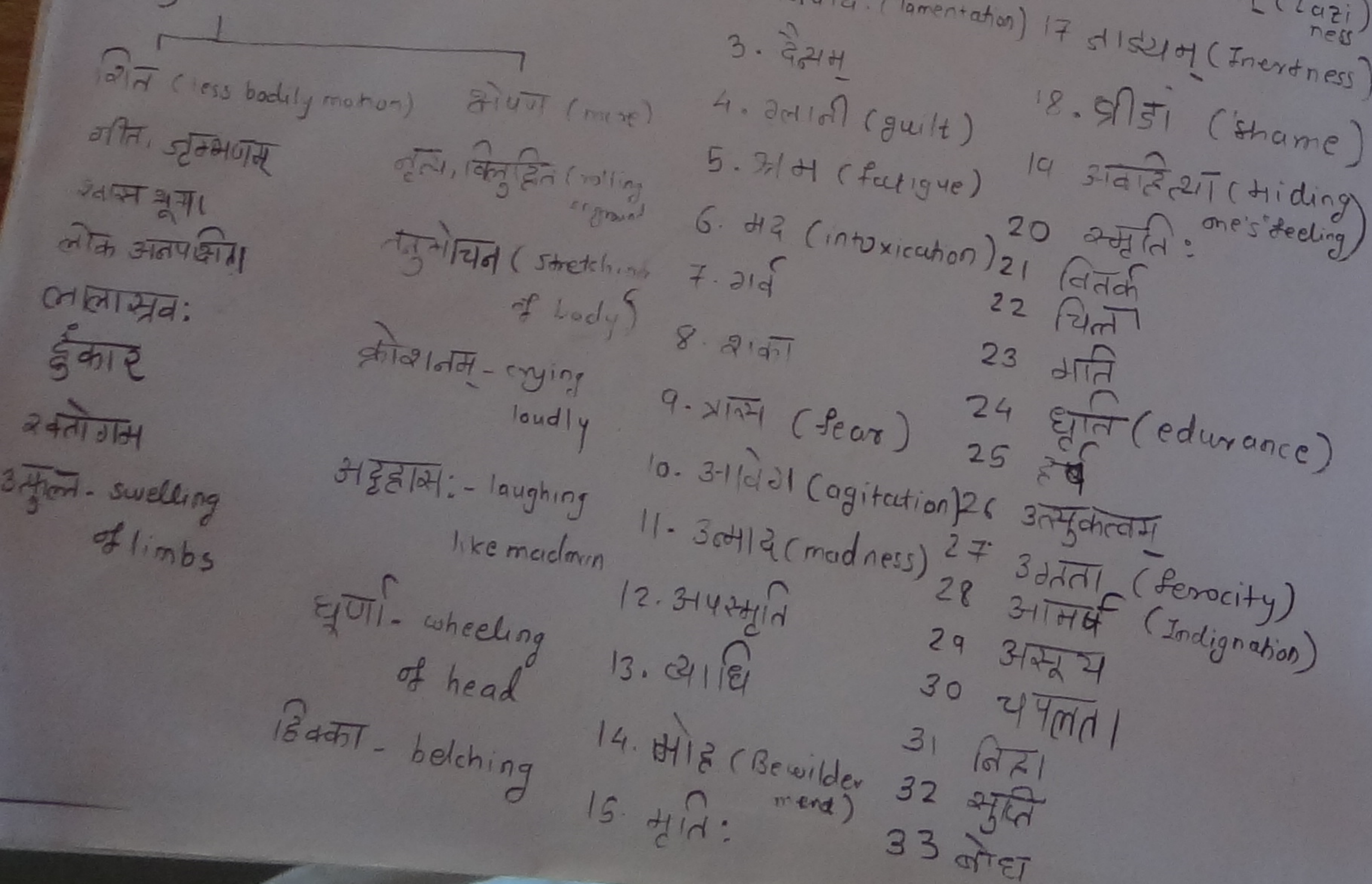
अष्ट सात्त्विक भाव

1. स्तम्भ
2. स्वेद
3. रोमाञ्च
4. स्वरभेद
5. कम्प
6. वेवर्ष
7. अश्रु
8. प्रलय

विभाव

अनुभाव

4 प्रकार की दशा

उत्पत्ति → सन्धि → वाचस्पत्य → शान्त

generation conjunction aggregation coalescence

वस	विभाव	आलम्बन	उद्दीपन	अनुभाव	सात्त्विक भाव	व्यापिकारी भाव/संचारी भाव	स्थायी भाव
1. शान्त	चतुर्भुज नारायण	आलम्बन तपस्वी	उपनिषद्वाचन, ध्यान, वेदान्त अध्ययन, तुलसीबगुच्छ	अबद्धत जीवन, ध्यान, हस्त मुद्रा, सार्थता	स्तम्भ, रोमाञ्च स्वेद, कम्प	निर्वेद, अस्मृति, चिन्ता, मति	शुद्ध कृष्ण विषय रति
2. व	विष्णु कृष्ण	देवता, आश्रित, परिवार, अनु	कृष्ण कृपा, सदा, सप्रेम, footprints	अतृप्तत्व, अनसूय, नृत्य	all 8	all 33 except शम, मद, शान्ति, आनन्द, अश्रु, निहा	स्तम्भ, प्रीति रति
3. साध्य	कृष्ण	कतिपय, पुत्र	कृष्ण's kindness, His smile	सitting on lotus, following orders, नमस्कार	all 8	-	गौरव रति
4. वात्सल्य	कृष्ण	स्नेह, सखी, प्रियतम, प्रियतमिका	देवता, पुत्र, पुत्री, बगुच्छ	अतृप्तत्व, अनसूय, नृत्य	all 8	all except शम, मद, शान्ति, आनन्द, अश्रु, निहा	स्तम्भ, प्रीति रति
5. माधुर्य	कृष्ण	गोपी	कृष्ण's children, गोपी	putting kusha, blessing, chaste ring	all 8 + mark showing from breasts	all 33	वात्सल्य रति
NO 451. हास्य	कृष्ण	all	words of behavior of kusha	exchange of smiles, side glances	all 8	all except शम, मद, शान्ति, आनन्द, अश्रु, निहा	माधुर्य रति
2. अद्भुत	कृष्ण	all	कृष्ण's astonishing activities	vibration of nostrils, lips, cheeks	-	हर्ष, आलस्य, अविद्या	हास्य रति
3. वीर	कृष्ण	all	कृष्ण's challenge of opponent by slapping thighs, taking up weapons	becoming astonished, and apprehensive	स्तम्भ, अश्रु, रोमाञ्च	चिन्ता, हर्ष	विस्मय रति
NO 46 (युद्ध)	कृष्ण	all	challenge of opponent by slapping thighs, taking up weapons	opponents reply, takes up weapons, roaring like lion, using angry words	all 8	गर्व, आवेग, धृति, हर्ष, उत्सुकता, अश्रु, निहा	युद्ध उत्स रति
b. वीर (दान)	कृष्ण	दानवीर	seeing recipient of charity	giving more	-	वितर्क, उत्सुकता, हर्ष	दान उत्साह रति
c. वीर (दान)	कृष्ण	दानवीर	distress of the object of compassion	giving one's life, protecting	-	उत्सुकता, मति, हर्ष	दान उत्साह रति
d. वीर (दान)	कृष्ण	दानवीर	Meaning scriptures	moral conduct, sense control	-	अश्रु, मति	धर्म उत्साह रति
NO 47	कृष्ण	कृष्ण	those who witness tragic situations	regret, heavy breathing, beating one's chest	-	आलस्य, निर्वेद, शान्ति, वैश्य, चिन्ता, चपलता	शोक रति
NO 47	कृष्ण	any devotee	Sarcastic remarks, insulting words	Rubbing hands, clacking teeth, scratching arms	all 8	all 33	क्रोधा रति
NO 48 अमानक	कृष्ण	one who has offended kusha	movements of the demons eye brows	-	all 8 except अश्रु	शान्ति, मति, चपलता, आवेग, ग्लानि, विषाद, मोह, अपस्मृति	भय रति
NO 48 विमल (ghastliness)	कृष्ण	material word, sense objects	various distasteful objects	Spitting on thoughts of past deeds, washing hands	कम्प, रोमाञ्च स्वेद	क्रिडा, शम, उत्साह, मोह, विषाद, वैश्य, उत्सुकता, जडता	जुगुप्सा रति